

Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Apollon Sidetes İkonografileri

Apollon Sidetes Iconographies on the Roman Imperial Coins of Side

Hüsamettin Hayri ŞENER*

Öz: Bu çalışmanın konusunu Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen Apollon Sidetes ikonografileri oluşturmaktadır. Side'nin önde gelen tanrılarından biri olan Apollon, kültü kentte oldukça eskiye giden bir tanrıdır. Kentte ataların tanrısı ve kent kurucu tanrı olarak tapınım gören Apollon aynı zamanda yerel köklerine işaret eden Sidetes ismiyle adlandırılmaktadır. Tanrının kent adı ile özdeşleştirilmesi, kültürünün kentin kuruluşu kadar eski olduğuna işaret etmesi açısından önemlidir. İmparator Gallienus'a ait bir sikkenin arka yüz tasvirinde Apollon'u *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayağında çizmeleri, sağ elinde *phiale* ve sol elinde defne dalı ile tasvir eden ikonografi sikke lejantından dolayı araştırmacılar tarafından Sidetes olarak adlandırılmaktadır. İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde en sık karşılaşılan Apollon tiplerinden birini oluşturan Sidetes, sikke basımlarının son bulunduğu döneme kadar zengin bir ikonografik çeşitlilikte karşımıza çıkmaktadır. Sidetes ikonografilerinde dikkati çeken en önemli özellik bunların kent tasvirinde sahip oldukları anlamlardır. Bu yüzden sikkelerin arka yüzlerinde karşılaşılan her bir tasvir, kentte tanrının kültürünün öneminin ve anlamının anlaşılmasında önemli belgelerdir.

Anahtar Kelimeler: Pamphylia • Side • Apollon Sidetes • Sikke • İkonografi

Abstract: The subject of this study is the Apollon Sidetes iconography seen on the Roman Imperial Period coins of Side. Apollo, one of the leading gods of Side, is a god whose cult goes back to ancient times in the city. Apollo, who is worshiped as the god of ancestors and the city-founder god in the city, is also called as Sidetes, indicating his local roots. The identification of the god with the name of the city is important as it indicates that his cult is as old as the foundation of the city. The iconography depicting Apollo dressed in *chiton* and *khlamys*, with boots on his feet, with a *phiale* in his right hand and a laurel branch in his left hand, on the reverse side of a coin belonging to Emperor Gallienus, is called Sidetes by researchers due to the coin legend. Sidetes, one of the most frequently encountered Apollo types on coins of the Imperial Period, appeared in a rich iconographic variety until the period when coinage ceased. The most important feature that draws attention in Sidetes iconographies is the meanings they have in the depiction of the city. Therefore, each depiction encountered on the back of the coins is an important document in understanding the importance and meaning of the god's cult in the city.

Keywords: Pamphylia • Side • Apollon Sidetes • Coin • Iconography

Giriş

Pamphylia kenti Side'nin *pantheonunda* önde gelen tanrılardan biri olan Apollon, kültü kentte oldukça eskiye giden bir tanrıdır. Kent sikkeleri üzerinde görülen Apollon ile ilgili tasvirler, kültürünün

* Öğr. Gör. Dr., Aksaray Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, Aksaray. 0000-0002-6737-0028
hhayrisener@aksaray.edu.tr

Bu çalışma "Epigrafik, Nüsmatik ve Arkeolojik Veriler Işığında Side'de Athena ve Apollon Kültüleri" adlı doktora tezinden üretilmiş ve kapsamlı hale getirilmiştir.

Makale Türü: Araştırma | Geliş Tarihi: 18/11/2023 | Kabul Tarihi: 02/02/2024; Şener H. H. 2024 "Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Apollon Sidetes İkonografileri". *Cedrus* XII, 123-150.

kentin baştanrıçası Athena ile birlikte yediyüz yıldan uzun bir süre kült sürekliliğine sahip olduğuna güçlü delildir. Side'de ele geçen İmparatorluk Dönemi yazıtlarında belgelenen ataların tanrısı ve kent kurucu tanrı anlamına gelen *patroos* (πατρώος) ve *ktistes* (κτίστης) sıfatları, Apollon'un Side'de eskiye giden köklerine işaret etmektedir¹. Tanrıya verilen bu sıfatlar Roma İmparatorluk Dönemi'nden gelse de kültünün kentte çok eski bir geleneğin devamı olduğunu ve Apollon'un kent ile var olduğunu göstermesi açısından kayda değerdir². Apollon'un Side'de yerel karakterine işaret eden başka bir belge ise sikkeler üzerinde karşımıza çıkan "Sidetes" (Σιδήτης) isimlendirmesidir. Apollon'un kent adı ile özdeşleştirilmesi, kültünün kentin kuruluşu kadar eski olduğuna ve yerel yönüne işaret etmesi açısından önemlidir³. Apollon'a Sidetes isminin verilmesi aynı zamanda kültünün eski yerel bir tanrı ile de birleştirilmiş olabileceğine bir işarettir⁴. Roma İmparatorluk Dönemi'nde kent kurucu tanrı ve ataların tanrısı gibi sıfatların yanında tanrıya verilen Sidetes adlandırması Apollon'un bu dönemde kentte *Arkhegetes* tanrı olarak algılandığının bir göstergesidir⁵. Epigrafik belgeler MS II ve III. yüzyılda Apollon'un kentte artan önemini ortaya koymaktadır. Apollon, Side'de agonistik yönü ağır basan bir tanrıydı⁶. Bu yüzyıllarda kentte artan agonistik coşku ve ayrıca direkt Apollon ile ilişkili agonlar kentte Apollon kültünün öneminin artmasında etkili olmuştur. Bu yüzden olacak ki Side'nin MS II ve III. yüzyılda darp ettiği sikkelerin arka yüzlerinde Apollon tasvirlerinde gözle görülür bir artış dikkati çekmektedir. Apollon ile ilgili her bir sikke ikonografisi tanrının kent tasvirinde oynadığı rol ve anlam için önemli bir belge durumundadır.

Apollon Sidetes

Sadece sikkeler üzerinde karşımıza çıkan Sidetes ismi kentte bugüne kadar ele geçmiş yazıtlarda henüz belgelenmemiştir. İsimlendirmenin çıkış noktası Gallienus döneminden gelen ve arka yüzünde ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΠΟΥ lejanti yer alan Apollon tasvirli bir sikkedir (Fig. 1)⁷. Sikkenin arka yüzünde Apollon, ayakta, kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, sağ elinde *phiale*, baş hizasına kadar kaldırmış olduğu sol elinde ise uzun bir defne dalı ve ayağında çizmeleri ile betimlenmiştir.

¹ Nollé 1993a, 40; Alanyalı 2005, 90-91; 2011, 76. Ataların tanrısı, aileleri ve aile üyelerini koruyan, onları savunan anlamına gelen πατρώος sıfatı Apollon için sık kullanılan sıfatlardan biridir (Wernicke 1895, col. 63; Leschhorn 1984, 113 dn. 1). Kent kurucu tanrı olarak Apollon tüm tanrılar arasında en çok onurlandırılan tanrılardan biridir (Leschhorn 1984, 360-363).

² Nollé 1993a, 113; Alanyalı 2011, 76. Apollon'a Side'de verilen bu sıfatlar, Apollon'un kolonistleri kente yönlendirdiği ve gelen ilk yerleşimciler tarafından kentin kurulduğu şeklinde de yorumlanmaktadır (Nollé 1990, 253; 1993a, 40). Ancak bunu kesin olarak doğrulayacak gerek arkeolojik gerekse de epigrafik malzemeler elimizde mevcut değildir.

³ Apollon'un sadece Side'de değil, aynı zamanda Perge'de *Pamphylios* epithetonu ile ve yine Perge'ye bağlı kırsal bir yerleşme olan Lyrboton Komē'de *Lyrboton* ve *Elabairos* gibi *toponim* sıfatlarla onurlandırılması Pamphylia Bölgesi'nde yerel köklerine işaret etmektedir. Bk. Şahin 1999, 72-80 no. 56, 102-103 no. 77; Dağlı-Dinçer 2022, 109-114.

⁴ Alanyalı 2011, 76.

⁵ Nollé 1993a, 40. Bununla birlikte Side'de ele geçen yazıtlarda Apollon için *Arkhegetes* (Αρχηγέτης) sıfatı henüz belgelenmemiştir.

⁶ Bk. Şener 2022, 308-313.

⁷ Sikke betimlemesi için bk. Friedlaender 1883, 3 Lev. I no. 2; Imhoof-Blumer 1902, 344 no. 37; Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 36; SNG France III, 948.

Araştırmacılar⁸ tarafından Sidetes olarak adlandırılan bu tip Side'nin İmparatorluk Dönemi darplarında en sık karşılaşılan Apollon tipidir⁹. İlk olarak İmparator Nero sikkeleri üzerinde karşımıza çıkan bu tip, sikke basımlarının son bulunduğu Aurelianus dönemine (MS 270-275) kadar yaklaşık 250 yıl boyunca Side sikkeleri üzerinde korunmuştur.

Fig. 1

Apollon Sidetes betimlemesine baktığımızda dikkati çeken çok sayıda karakteristik vardır. Bunlardan biri Apollon'un üzerinde taşımış olduğu elbisedir. Tanrı, dizin üst kısmına kadar inen, kısa kollu, ince pileli ve belden kemerle sıkılmış bir *khiton* taşımaktadır. *Khiton* üzerine ise uçları boyun kısmında birleştirilmiş ve omuz kısmında arkadan aşağıya doğru sarkan bir *khlamys* taşımaktadır¹⁰. Bu giysi tipi, MÖ IV. yüzyılda başlayıp Hellenistik Dönem ve Roma Dönemi boyunca Sidetes olarak adlandırılan tipte korunmuştur. Apollon Sidetes tasvirindeki bir diğer önemli özellik ise elinde taşıdığı atribütlerdir. Bu atribütler sağ elinde tuttuğu *phiale* ve yukarıya kaldırmış olduğu sol elinde taşıdığı uzun defne dalıdır. Sidetes tipinde dikkati çeken önemli bir diğer karakteristik ise tanrının ayağındaki çizmelerdir¹¹. İlk olarak MÖ 380-370 arasına tarihlendirilen gümüş *stater*ler üzerinde görülen çizme¹², Roma İmparatorluk Dönemi baskılarında istisnasız bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu özellikler dikkate alındığında Apollon Sidetes tipinin (Fig. 1) Side'nin MÖ 360-333 yılları arasında darp ettiği gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde görülen Apollon tasvirine kadar geri gittiğini görmekteyiz (Fig. 2d). Bu yüzden Fig. 5'teki Apollon tasvirini kısa *khiton*, *khlamys*, uzun defne dalı ve *phiale* gibi özelliklerinin yanında karakteristik çizmelerden dolayı Apollon Sidetes tipinin öncüsü olarak kabul edebiliriz.

Fig. 2a-d

Apollon Sidetes'in elinde taşımış olduğu defne dalı ve *phiale* aynı zamanda MÖ 380-370 arası dönemde darp edilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde görülen çıplak betimlenmiş Apollon tipinde karşımıza

⁸ Apollon Sidetes adlandırması ile ilgili olarak bk. Friedlaender 1883, 3; Hill 1897, 81-82 dn. §; Imhoof-Blumer 1902, 336-337; Pick 1904, 40 dn. 96; Mansel 1965, 891; Atlan 1967, 27-28, 36; Nollé 1990, 249, 253; 1993a, 112-113; Alanyalı 2005, 89-92; 2011, 76.

⁹ Sidetes tipi dışında İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde *Pythios*, *Kitharados* ve tanrıyı eski gelenekte, elinde *phiale* ve yay ile gösteren tipler bilinmektedir. Bk. Şener 2022, 355-359, 360-361, 388-392.

¹⁰ Atlan 1967, 27-28. MÖ 380-370 arası döneme tarihlendirilen *stater*lerin arka yüzlerindeki tipler, Roma Dönemi tiplerine göre daha sanatsal ve kaliteli olduğundan *khiton* ve *khlamys* ayrımı çok iyi takip edilebilmektedir. Örneğin bk. Atlan 1967, Lev. XII no. 127.

¹¹ Çizme genel olarak Apollon ikonografisinde çok nadir görülmektedir. Apollon'u çizme ile gösteren bronz bir heykel tanrının Patras'taki kutsal alanında bulunmaktaydı. Pausanias'ın (Paus. VII. 20. 3) bildirdiğine göre çıplak betimlenmiş tanrı, ayağında çizmeler taşımaktaydı, bk. Lambrinudakis *et al.* 1984, 226-227 no. 341. Çizme özellikle Roma *pantheon*unda çobanların ve ormanların tanrısı olarak onurlandırılan Silvanus'un önemli bir ikonografik özelliğidir. Bk. Simon 1990, 200-203 Abb. 257, 260; Peter 1909, col. 826.

¹² Örneğin bk. Atlan 1967, 28 Lev. V no. 119.

çıkmaktadır (Fig. 2c). Omuzları üzerinden kollarına dolanan *khlamyse* kadar çıplak betimlenmiş Apollon tıpkı Sidetes tipinde olduğu gibi sağ elinde *phiale*, sol elinde ise uzun bir defne dalı tutmaktadır. Atlan (1967, 36), MÖ IV. yüzyıl sikkelerinde çıplak betimlenmiş Apollon'un zaman içerisinde giyimli hale gelip geleneksel Apollon Sidetes tipine dönüştüğünü ve bu şekliyle Roma İmparatorluk Dönemi boyunca korunduğunu ifade eder. Apollon Sidetes'in önemli bir belirteci olan defne dalı MÖ IV. yüzyılda darp edilen sikkelerin arka yüzlerindeki diğer Apollon tasvirlerinde de görülmektedir (Fig. 2a-b). Bu yüzden Side Apollonu'nun devam eden süreç içerisinde ikonografik bazı değişikliklere uğradığını söyleyebiliriz. Muhtemelen Sidetes olarak adlandırılan bu tip, Hellenistik Dönem içerisinde kanonik hale gelmiş ve buradan Roma İmparatorluk Dönemi darplarına geçmiştir. Zira İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde en erken karşımıza çıkan Apollon tipi de Sidetes olarak adlandırılan tiptir.

Apollon Sidetes ile ilgili bir diğer önemli nokta ise araştırmacıların Sidetes olarak adlandırdıkları tipin kesin olarak sikke tasvirindeki Apollon tipi olup olmadığıdır. Roma İmparatorluk Dönemi ve öncesinde Apollon Sidetes ikonografisi hakkında bilgi verecek veya Gallienus sikkesi üzerindeki Apollon tasvirini doğrulayacak heykeltıraşlık eserler kentte henüz ele geçmemiştir. Buna karşın Side Tiyatrosu'nun *scaenae frons* kaset kabartmasında arkaik stilde ve çıplak verilmiş Apollon betimlemesi, gerek boynuna dolanan *khlamys*, gerekse atribütleri yönünden MÖ IV. yüzyıl sikkeleri üzerindeki Apollon tasvirleri ile karşılaştırılabilir. Kaset kabartmasında Apollon'un hemen yanında betimlenen yay ve oktanlık MÖ IV. yüzyıl sikkeleri üzerinde Apollon'un atribütü olarak karşımıza çıkmaktadır (Fig. 2a-b)¹³. Alanyalı, *scaenae frons* kaset kabartmasında arkaik stilde betimlenmiş tasviri Apollon Sidetes olarak tanımlamaktadır¹⁴. Kaset kabartmasındaki tasvir Apollon Sidetes'in eski resminin bir yansıması olsa gerektir. Benzer şekilde imparator Aemilianus döneminden (MS 253) gelen bir arka yüz tasvirinde de Apollon eski gelenekte tasvir edilmiştir¹⁵. Sikke üzerindeki Apollon tasviri MÖ 400-380 arasında tarihlendirilen Fig. 3 ile hem elbise biçimlendirmesi hem de sol elinde yayı tutuş şekli yönünden benzerdir. Hem kaset kabartmasını hem de Aemilianus sikkesini Apollon Sidetes'in eski imajının Roma İmparatorluk Dönemi'ndeki bir yansıması olarak kabul edebiliriz. Bu, Apollon Sidetes olarak adlandırılan tipin başlangıçta çıplak olduğunu ve zaman içerisinde giyimli hale geldiği şeklinde yorumlanabilir. Muhtemelen giyimli Apollon tipi Sideliler tarafından benimsenmiş olacak ki Hellenistik ve Roma Dönemleri boyunca Side sikkeleri üzerinde korunmuş ve sürekli betimlenmiştir. Güney Pisidia kentlerinden Pednelissos¹⁶ ve

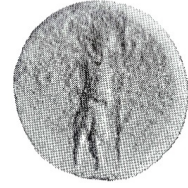

Fig. 3

¹³ Yay, MÖ IV. yüzyıl sikkeleri dışında, Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde Apollon tasvirlerinde nadir karşımıza çıkar. Aemilianus'a ait bir sikkenin arka yüzünde Apollon, *khimation* giyimli, sağ elinde *phiale* ve sol elinde yay ile tasvir edilmiştir. Oktanlık ise Roma Dönemi sikkeleri üzerindeki Apollon tasvirlerinde görülmez, bk. Şener 2022, 360-361.

¹⁴ Alanyalı 2003, 270; 2005, 89; 2011, 76; 2016, 148.

¹⁵ Sikke tasviri için bk. *RPC IX*, 1163.

¹⁶ Işın 1998, 117-118 Figür 16-17; 2008, 108; 2014, 89. Kentin güney batısındaki Apollon Kutsal Alanı'nda yer alan kabartma, temenos duvarında yer alan bir kaya bloğuna oyulmuştur. Bir *aedicula* içine yerleştirilmiş kabartmada tanrı, kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli; sağ elinde *phiale* ve sol elinde uzun defne dalı ile geleneksel Sidetes ikonografisinde tasvir edilmiştir. Apollon Sidetes, Pednelissos'un İmparatorluk Dönemi darplarında da karşımıza çıkmaktadır. Kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli bir elinde *phiale* diğer elinde uzun asa tutan figür bazı kataloglarda kadın (Örneğin bk. *SNG v. Aul.* 12, 5139), bazı kataloglarda ise (*RPC IV.3* (online) 7703-7704) erkek tanrı figürü olarak adlandırılmaktadır. Buna karşın söz konusu tasvir geleneksel Apollon Sidetes ikonografisine çok benzemektedir.

Melli'de¹⁷ Geç Hellenistik/Erken Roma İmparatorluk Dönemi'ne tarihlendirilen Apollon Sidetes kabartmaları da Sidetes tipinin Hellenistik Dönem'de kanonik hale geldiğini doğrulamaktadır. Bu tipin sadece Side sikkeleri üzerinde değil aynı zamanda Side'ye komşu Doğu Pamphylia kenti Lyrbe¹⁸ ve Batı Kilikia Bölgesi kentleri Korakesion¹⁹, Syedra²⁰, Laertes²¹ ve Selinus²² sikkeleri üzerinde sıkça tasvir edilmesi Gallienus sikkesi üzerindeki tasvirin Apollon Sidetes'in geleneksel tasviri olduğunu doğrulamaktadır.

İmparatorluk Dönemi Sikkeleri Üzerinde Sidetes İkonografileri

Side'nin Roma İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzlerindeki ana Apollon tipini Sidetes tipi oluşturmaktadır. İlk olarak İmparator Nero Dönemi ile Side sikkeleri üzerinde görülmeye başlayan bu tip, zengin bir ikonografik çeşitlilikte karşımıza çıkmaktadır. İmparatorluk Dönemi'nin I. yüzyılı içerisinde arka yüzlerde az sayıda Sidetes ikonografisi görülürken, II. ve III. yüzyılda ikonografilerde gözle görülür bir artış dikkati çekmektedir. Sikkeler üzerinde görülen ikonografiler hem Apollon Sidetes'in kent için önemini hem de kent tasvirinde oynadığı rolü göstermesi açısından önemlidir.

Apollon Sidetes Yanında Ağaç veya Nar ile

Roma İmparatorluk Dönemi'nin I. yüzyılında Apollon Sidetes tipinde dikkati çeken başlıca karakteristik özelliklerden biri tanrının cepheden betimlenmesidir. Kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayağında çizmeleri, başında defne çelengi, her iki elinde *phiale* ve uzun defne dalı ile cepheden verilmiş tanrının genellikle sol ayağı taşıyıcı, sağ ayak ise dizden bükülüp hafif geride betimlenmiştir. Bu tip imparator Nero dönemine ait sikkelerin arka yüzlerinde belirleyicidir²³. Domitianus dönemine ait bazı sikkeler üzerinde de görülen bu tipte baş yavaş yavaş sola dönük bir şekilde tasvir edilmeye başlanır²⁴. Cephe- den başı sola dönük verilmiş Apollon Sidetes tipi İmparatorluk Dönemi'nin II. ve III. yüzyıllarında, Apollon Sidetes'i yalnız gösteren ikonografilerde karakteristik hale gelir ve sikke basımlarının son bulunduğu Aurelianus dönemine (MS 270-275) kadar sikkeler üzerinde korunur.

¹⁷ Pednelissos'un yaklaşık 26 km batısında yer alan Melli yerleşmesindeki kabartma, Pednelissos'taki kabartma ile oldukça benzerdir. Pednelissos'taki gibi bir *aedicula* içinde verilmiş kabartma kötü durumda ele geçmiştir. Buna karşın figürün baş konturları, ayakları ile sağ elin durumu, üzerindeki *khlamys* ve taşımış olduğu asaya ait izler, kabartmada Apollon Sidetes'in tasvir edildiğini göstermektedir. Bk. Işın 2008, 114-115 Figür 5-6; 2014,102 Figür 7.

¹⁸ Örneğin bk. *SNG v. Aul.* 13, 5699; *SNG PffPs.* VI, 890 (III. Gordianus); *SNG Switz. I Suppl.* 34; *SNG PffPs.* VI, 904; *SNG Cop.* 33, 163 (I. Valerianus).

¹⁹ Imhoof-Blumer 1902, 461 no. 3; *RPC IV.3* (online) 6013 (*temp.*) (M. Aurelius).

²⁰ *SNG PffPs.* VI, 1166 (A. Pius).

²¹ Laertes, Apollon Sidetes tipinin sikkeler üzerinde en sık tasvir edildiği Batı Kilikia Bölgesi kentlerinden biridir. Bk. *SNG Switz. I Suppl.* 59; *SNG PffPs.* VI, 849; *RPC III*, 2747 (Traianus); *SNG PffPs.* VI, 860; *RPC III*, 2750 (Hadrianus); *SNG Cop.* 33, 158 (A. Pius); *SNG PffPs.* VI, 870 (M. Aurelius); *SNG PffPs.* VI, 871 (L. Verus).

²² *SNG Switz. I Suppl.*, 89 (S. Alexander); *RPC III*, 3185 (Hadrianus); VI (online), 6859 (S. Alexander); IX, 1303 (T. Decius); IX, 1306 (H. Etruscilla).

²³ Genel olarak bk. *SNG PffPs.* IV, 619-620; *SNG France III*, 782; *RPC I*, 3400.

²⁴ Domitianus dönemi sikkeleri için bk. Lindgren & Kovacs 1985, 60 no. 1159; *SNG PffPs.* IV, 630-634; *SNG Schweiz II*, 1296; *SNG France III*, 789-791; *RPC II*, 1524-1526.

İmparator Domitianus Dönemi sikkelerinin arka yüzlerinde görülen Apollon Sidetes ikonografilerinde dikkati çeken özelliklerden biri tanrının yanında tasvir edilmiş ağaçtır²⁵. Cepheden verilmiş Apollon Sidetes, sağ elinde *phiale* ile Side kentinin arması olan nar tutmaktadır (Fig. 4a).

Sikke ikonografisinde tanrının hemen yanında verilmiş ağaç Side'nin sembolü nar veya Apollon kültüründe önemli rol oynayan defne olmalıdır. Side kentinin arması olan nar kentin baş tanrıçası Athena'nın olduğu kadar Apollon için de kutsal bir meyvedir²⁶. Sikke ikonografisinde tanrı sağ elinde, *phiale* üstünde sapı belirgin bir nar taşımaktadır. Sapı belirgin verilmiş nar motifi İmparatorluk Dönemi

Fig. 4a-b

Apollon Sidetes ikonografilerinde sıkça görülmektedir (Fig. 4b). Side'nin konuşan sembolü olan nar, İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde daha çok dallarında meyvesi ile stilize edilmiş ağaç şeklinde tasvir edilmiştir²⁷. Ancak Domitianus sikkesi üzerinde tanrının yanında yaprakları geniş ve uzun verilmiş ağaç, narın aksine daha çok defne ağacına çağrışım yapmaktadır. Zira Apollon kültüründe önemli rol oynayan defne aynı zamanda Apollon Sidetes'in de önemli bir atribütüdür. Defne erken ikonografilerde demet şeklinde (Fig. 2a-b), daha sonraki ikonografilerde ise uzun çubuk şeklinde tanrının sol elinde tasvir edilmiştir. Sikke ikonografisinde defne ağacının Apollon'un hemen yanında tasvir edilmesi aynı zamanda Apollon - Daphne mitosunu akla getirmektedir²⁸.

Apollon Sidetes İmparatorlar İle

İmparatorluk Dönemi sikkelerinin arka yüzlerinde karşılaşılan dikkat çekici Apollon Sidetes ikonografilerinden biri ise tanrıyı arka yüzlerde imparatorlar ile birlikte gösteren tasvirlerdir. Bugüne kadar ele geçen Side sikkeleri Apollon Sidetes'i arka yüzlerde iki farklı ikonografide göstermektedir. Söz konusu ikonografiler Apollon'un Side'nin önde gelen tanrısı olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

M. Aurelius'a ait bir sikkenin arka yüzünde Apollon Sidetes, yanında biri toga giyimli, elinde *phiale*; diğeri zırhlı, elinde kılıç olan iki figür ile birlikte tasvir edilmiştir. Ortada cepheden verilmiş Apollon Sidetes, sağ yanında yer alan figür ile el sıkışmaktadır (Fig. 5a)²⁹. Tanrının sağ yanında bulunan ve el sıkıştığı figür İmparator L. Verus, diğer figür ise İmparator M. Aurelius olarak yorumlanmaktadır³⁰. Side sikkeleri içerisinde nadir görülen bu ikonografi Roma İmparatorluk darplarından alınmıştır³¹. Side aynı zamanda arka yüzlerde M. Aurelius ile L. Verus'u karşılıklı el sıkışırken tasvir eden sikkeler darp etmiştir³². M. Aurelius, A. Pius'un ölümünden sonra 7 Mart 161 tarihinde L. Verus

²⁵ Ağaç, Domitianus'a ait bazı sikkeler üzerinde tanrının hemen sağında (RPC II, 1524), bazı sikkeler üzerinde ise sol tarafta verilmiştir (SNG PfpS. IV, 630-632; SNG France III, 790).

²⁶ Bk. Şener 2022, 203-204.

²⁷ Örneğin bk. Şener 2022, 567 Kat. No. 118.

²⁸ Mitos için bk. Ovid. *Met.* I. 450-567; Kerényi 1951, 112; Melas 1990, 43; Erhat 2001, 81; Stoll 2003, 63; Rose 2003, 135. Söz konusu mitos Roma İmparatorluk Dönemi'nde Mysia kenti Apollonia ad Rhyndacum kentinin sikke basımlarında sıkça tasvir edilmiştir (Franke 1968, 55 no. 271).

²⁹ RPC IV.3 (online), 5718 (*temp.*); Nollé 1990, 252 Abb. 13 no. 67.

³⁰ Nollé 1990, 256; 2003, 469.

³¹ Nollé 1990, 256 dn. 61.

³² Bk. Nollé 1990, 252 Abb.13 no. 66 (L. Verus); SNG PfpS. IV, 671 (M. Aurelius); SNG France III, 805 (L. Verus); SNG Finland II, 685 (L. Verus).

ile birlikte *augustus* ilan edilmiştir³³. Yönetimde bulunan iki *augustus*un ortak yönetimi gelecekteki mutlu dönemler için bir güvence olarak görülmüştür³⁴. Sikke ikonografisinde Apollon Sidetes'in yer alması Side'nin her iki Augustus arasındaki uyuma desteği olarak düşünülebilir³⁵. Apollon Sidetes'in, zırhlı ve elinde kılıç ile verilmiş L. Verus ile el sıkışması, Side'nin imparatora yapmış olduğu Doğu seferi sırasında desteği olarak da yorumlanabilir. L. Verus, imparatorluğun doğusunda uzun süren savaşlar gerçekleştirmiştir³⁶. Benzer şekilde Side'nin L. Verus darplarında imparatoru gemi içerisinde sefere giderken gösteren tasvirler de Side'nin desteğinin apaçık bir kanıtıdır³⁷. Nollé, sikke tasvirinde aynı zamanda imparatorun *votasının*³⁸ konu edildiğini; L. Verus'un doğu seferi sırasında Anadolu'da yer alan bazı kutsal alanları ziyaret ettiğini ve buralarda hem kendisi hem eş Augustus M. Aurelius için dua ettirdiğini ifade etmektedir³⁹.

Bir diğer ikonografi ise Gallienus döneminden (MS 253-268) gelmektedir. Arka yüz ikonografisinde Apollon Sidetes, karşısında zırhlı, askeri kıyafet ile verilmiş imparator⁴⁰ ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 5b). Kentin önde gelen tanrısı Apollon ile imparatoru arka yüzde bir araya getiren neden hakkında kesin olarak bir bilgi sahibi değiliz. Ancak I. Valerianus ve Gallienus dönemlerinde hem imparatorlukta hem de kentte gerçekleşen bazı önemli gelişmelerin sikke ikonografisinin ortaya çıkmasında etkili olduğunu söyleyebiliriz. Öncelikle imparatorun Side'ye yapmış olduğu bir ziyaret veya Side'nin imparatora desteği sikke ikonografisinde konu edilmiş olabilir. I. Valerianus MS 253-260 arası dönemde Roma'nın doğudaki düşmanı Sasanilere karşı askeri sefer düzenlemiştir⁴¹. Bu dönemde kendini Roma'nın sadık ve güvenilir müttefiği olarak adlandıran Side⁴², Roma'ya doğuya yapmış olduğu seferler sırasında destek vermiştir.

Sikke ikonografisi Roma tarafından Side'ye verilmiş bir ayrıcalığa kentin teşekkürü olarak da düşünülebilir. Bu ayrıcalık kentin bu dönemde elde etmiş olduğu *neokoros* olmalıdır. I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde Side'ye Roma İmparatorluğu tarafından en az iki *neokoros* verildiği bilinmektedir⁴³. Elde edilen *neokoros*lardan biri kentin önde gelen tanrısı olması dolayısıyla Apollon

Fig. 5a-b

³³ Kienast 1996, 137, 143.

³⁴ Franke 1968, 12.

³⁵ Benzer görüş için bk. Nollé 1990, 256.

³⁶ Heuss 1960, 343.

³⁷ Bk. *SNG v. Aul.* 11, 4815.

³⁸ Yemin anlamına gelen *vota*, imparatorun belirli konularda, örneğin savaş, iyi bir yönetim veya Romalılar'ın zaferi gibi konularda söz vermesi anlamına gelmektedir (Klose 2002, 343-344).

³⁹ Nollé 2003, 469.

⁴⁰ Muhtemelen Apollon Sidetes'in karşısındaki figür Gallienus'un babası I. Valerianus olmalıdır. Karşılaştırma için bk. Nollé 1993a, 123; Burrell 2004, 182; Baz 2023, 90-91.

⁴¹ Kienast 1996, 214.

⁴² Özellikle sikkeler üzerinde ΠΙCΤΗC ΦΙΛΗC CΥΜΜΑΧΟΥ ΡΩΜΑΙΩΝ ΜΥCΤΙΑΔΟC CΙΔΗC lejanti ile bunu propaganda etmiştir. Bk. *SNG v. Aul.* 11, 4853; Nollé 1990, 253 Abb.14 no. 77.

⁴³ Side'de ele geçen yazıtlar kentin MS 254-255 yılları gibi iki *neokoros* kutsal alanına sahip olduğunu belgelemektedir. Bu tarihten önceye giden ve kentin *neokoros* aldığını belgeleyen epigrafik belgeler mevcut değildir. Bu dönemden

Tapınağı'na tanınmış olmalıdır⁴⁴. İlk olarak Pick, sikke ikonografisinin Apollon Tapınağı'nın elde ettiği *neokoros* statüsüne ve Apollon ile imparatorlar arasındaki kült birlikteliğine dikkat çekmiş, imparatorun Apollon Tapınağı'nda *synnaos* tarzında onurlandırma elde etmiş olabileceğini ifade etmiştir⁴⁵. Nolle ise sikke ikonografisinin Apollon ile imparator arasındaki kült birlikteliğine işaret ettiğini belirtmektedir⁴⁶. Burrell ise Apollon Sidetes'in imparator kültürünün kentteki koruyucu tanrılarında biri olduğunu ve tanrının Side'yi imparatorluk nezdinde temsil ettiği görüşündedir⁴⁷. Gallienus döneminden gelen bu ikonografi Fig. 1'deki ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ lejantının yer aldığı ikonografi ile birlikte düşünüldüğünde Apollon Sidetes'in imparatorun tapınak bekçisi olduğuna ve kutsal alanının bir imparator kültü alanı olduğuna işaret etmektedir. Zira Side'de imparatorlar kentin önde gelen tanrılarının tapınaklarında "synnaos" tarzında tapınım görmüşlerdir. Side, Roma imparatorluk sınırları içerisinde başka hiçbir kentin elde edemediği kadar altı kez *neokoros* elde etmiştir. Kent direkt imparator adına tapınak inşa etmek yerine kentin önde gelen tanrılarının tapınaklarını birer imparator kültü alanı olarak düzenleyerek bu problemi çözmüştür.

Gallienus sikkesi Apollon kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı ile ilişkilidir. *Genetivus* halde yazılmış sikke lejantı açık bir şekilde Apollon Sidetes'in tapınak bekçisi rolüne vurgu yapmaktadır. Sikke lejantından hareket eden araştırmacılar Apollon ve kentteki tapınağın imparator kültüründe oynadığı role dikkat çekmişlerdir⁴⁸.

Apollon Sidetes Agonistik Ödül İle

Epigrafik ve nümismatik belgeler aracılığı ile Roma İmparatorluk Dönemi'nde Side'de çok sayıda agonun düzenlenmiş olduğunu öğrenmekteyiz⁴⁹. MS II. ve III. yüzyıllar Side'de agonistik çoşkunun zirve yaptığı dönemlerdir. Bu yüzyıllarda Side'nin darp ettiği sikkelerin arka yüzlerindeki agonistik tasvirlerde de artış dikkati çeker. Kentte düzenlenen agonlar için bir şifre mahiyetinde olan agonistik sikke betimlemeleri çoğu zaman kentin önde gelen tanrıları Athena ve Apollon ile temsil edilmekteydi⁵⁰. Apollon ile yapılan agonistik konulu ikonografilerde *Kitharados*⁵¹ ve *Sidetes* tipi sikkelerin

gelen arka yüz tasvirlerinde kentin iki *neokoros* tapınağına sahip olduğu sıkça tematize edilmiştir. Kent tanrıçası Tykhe'yi her iki elinde birer tapınak modeli ile betimleyen darpların anlamı bu olsa gerektir. Kentin I. Valerianus – Gallienus ortak yönetiminde üçüncü bir *neokoros* elde ettiği düşüncesi ise tartışmalıdır. Gallienus'a ait bir arka yüz tasvirinde karşılaşılan üç adet tapınak betimlemesi araştırmacılar tarafından kentin üç *neokorosa* sahip olduğu şeklinde yorumlanmaktadır. Karşılaştırmalı olarak bk. Nollé 1987, 256; 1990, 255; 1993a, 123-124; Burrell 2004, 184; Şener 2022, 189-190; Baz 2023, 98-103.

⁴⁴ Bk. Şener 2022, 330-332.

⁴⁵ Pick 1904, 40-41.

⁴⁶ Nollé 1993a, 123.

⁴⁷ Burrell 2004, 182.

⁴⁸ Karşılaştırma için bk. Baz 2023, 93-94.

⁴⁹ Kentte düzenlenen agonlarla ilgili olarak bk. Nollé 1990, 258-259; 1993a, 84-88; Uzunlaşan 2008, 117-128; Yurtsever 2012, 79-86; Şener 2022, 305-313.

⁵⁰ Sikkeler üzerindeki agonistik konulu temsiller Apollon dışında ayrıca kentin baş tanrıçası Athena, Tykhe ve Melas Nehri'nin kişileştirmesi ile yapılmıştır. Nollé 1990, 248 Abb. 7 no. 26, 256 Abb. 17 no. 89; *SNG Pfp.* IV, 732 (Athena); 793; Nollé 1990, 248 Abb. 7 no. 27 (Kent Tanrıçası); *SNG Pfp.* IV, 727; Nollé 1990, 256 Abb.17 no. 85 (Melas Nehri).

⁵¹ Kitharados tipi için bk. Şener 2022, 388-390.

arka yüzlerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Sidetes tipi ile yapılan agonistik bir tasvir İmparator Elagabalus'un eşi Iulia Kornelia Paula'ya ait bir sikkenin arka yüzünde tasvir edilmiştir: Sikke tasvirinde ortada, altında bir kura kabı olan masa ve üzerinde, içinde iki adet palmye dalı bulunan agonistik bir ödül tasvir edilmiştir. Sahnenin sağ tarafında Apollon Sidetes, sol tarafta ise bir *globus* üzerinde duran ve agonistik ödülü çelenkleyen Nike tasvir edilmiştir (Fig. 6)⁵².

Apollon Sidetes'i agonistik ödül yanında gösteren ikonografi hem kentteki agonistik coşkuyu hem de tanrının *agon*larla ilişkili yönüne vurgu yapmaktadır. Side'de Apollon onuruna bedensel ve müzikal içerikli değişik *agon*lar düzenlenmiştir⁵³. *Agon Phoibeios* ve *Pythia* Side'de Apollon onuruna kutlanan en önemli *agon*lardır. Severuslar Dönemi ile birlikte Apollon kentin en önemli bayramı olan *Epibaterion*'a dâhil edilir ve kentte *themis* statüsünde yeni *agon*lar düzenlenmeye başlar⁵⁴. Epigrafik belgeler bu *agon*larda boks, güreş ve pankration gibi bedensel yarışmaların düzenlendiğini belgelemektedir⁵⁵. Sikke ikonografisinde masanın altında tasvir edilen ve "Losurne" olarak da adlandırılan kura kabı, boks, güreş ve diğer ikili müsabakalardaki eşleşmelere işaret etmektedir⁵⁶. Severuslar Dönemi sikkeleri üzerinde karşılaşılan Apollon *Kitharados* betimli benzer ikonografiler ise kentte kutlanan *agon*larda müzikal içerikli yarışmaların düzenlenmiş olabileceğine işaret eder⁵⁷. Müziğin ve güzel sanatların tanrısı olan Apollon ideal gençliğin tanrısı olarak aynı zamanda agonistik yönü olan bir tanrıdır⁵⁸. Apollon'un Side'de bu yönüne onuruna kutlanan *agon*lar en güçlü kanıttır. Fig. 6'daki ikonografi *agon*ların kenti⁵⁹ olarak adlandırılan Side'de Apollon Sidetes'in kent tasvirinde oynadığı rolü göstermesi açısından da kayda değerdir.

Fig. 6

Apollon Sidetes Önünde Sunak İle

İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde görülen bir diğer ikonografi ise Apollon Sidetes'i önünde sunak ile gösteren tasvirlerdir. Tanrı bazen Fig. 7a'da olduğu gibi önünde kare şeklinde, bazen de Fig. 7b'de olduğu gibi girlandları belirgin verilmiş yuvarlak bir sunak ile görülmektedir⁶⁰. Sikke ikonografisi eski geleneğin ürünü olarak darp edilmiş olmalıdır. Zira bu ikonografi kentin MÖ IV. yüzyılda darp etmiş olduğu gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde görülen ve Apollon'u istisnasız bir şekilde önünde sunak ile tasvir eden ikonografilere kadar geri gitmektedir (Fig. 2a-d)⁶¹.

⁵² Gaebler 1929, 296 no. 73 Lev. III, 9; *RPC VI* (online), 6381. Söz konusu agonistik tipin aynı zamanda Apollon *Kitharados* tipli darpları vardır. Bk. Şener 2022, 390-392.

⁵³ Apollon onuruna kutlanan *agon*larla ilgili genel olarak bk. Şener 2022, 305-313.

⁵⁴ Nollé 1990, 258; 1993a, 86.

⁵⁵ Genel olarak bk. Nollé 2001, 423-456.

⁵⁶ Gaebler 1929, 295-296; Nollé 1990, 258.

⁵⁷ Nollé 1993a, 86.

⁵⁸ Muth 1998, 93.

⁵⁹ Nollé 1990, 258; 1993a, 120. Özellikle arka yüzlerde görülen *agonistik* konulu tasvirler buna güçlü delil oluşturmaktadır.

⁶⁰ Benzer sikke tipi için bk. *SNG v. Aul.* 11, 4835.

⁶¹ MÖ IV. yüzyıl içerisinde darp edilen gümüş *stater*lerin arka yüzlerinde çıplak, yarı giyimli veya tam giyimli betimlenmiş Apollon, önünde sunak ile betimlenmektedir. Genel olarak bk. Atlan 1967, Lev. III-VII.

Fig. 7a-b

Fig. 8

Çok değişik formlarda ve materyallerden yapılan sunaklar, tanrı onuruna getirilen adak eşyalarının veya kurbanların konulduğu veya yakıldığı mimari formlardır. Her kutsal alanda mutlaka bulunan ve tanrı onuruna düzenlenen kült aktivitelerinin gerçekleştirildiği sunaklar, aynı zamanda kentte yerleşik olan kültlerin merkezi olarak kabul edilmektedir⁶². Sunaklar, tanrının tapınağının önünde, basamaklarında veya küt heykelinin önüne yerleştirilebilmektedir⁶³. Apollon Sidetes'i kurban sunusunda gösteren Fig. 7a-b'deki ikonografiler açık bir şekilde tanrının kentteki kutsal alanına ve önüne işaret etmektedir. MS II. ve III. yüzyıllar Side'de Apollon'un kentin baş tanrıçası Athena'ya kıyasla ön plana çıktığı dönemlerdir⁶⁴. MS III. yüzyıldan gelen yazıtlarda Apollon "ataların tanrısı" ve kent kurucu tanrı olarak onurlandırılmaktadır. Aynı şekilde I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) Apollon kutsal alanı *neokoros* statüsü elde etmiştir⁶⁵. Bu dönemde Side arka yüzlerde Apollon'u bazen önünde sunak ile bazen tapınağın içinde veya tapınak ile gösteren sikkeler tasvir etmiştir. Tüm bunlar Apollon kültürünün bu dönemde artan önemi ile ilişkili olmalıdır.

Apollon Sidetes Önünde Üçayak İle

İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri içerisinde karşılaşılan arka yüz baskılarından bir diğeri ise tanrıyı üçayak ile gösteren ikonografidir. İmparator L. Verus'a ait bir arka yüz tasvirinde geleneksel tipte tasvir edilmiş Apollon Sidetes önünde üçayak ile tasvir edilmiştir (Fig. 8)⁶⁶.

Apollon kültüründe önemli bir yere sahip olan üçayak politik ve dinsel yönden değişik anlamlar içermektedir⁶⁷. Apollon kültürünün yerleşik olduğu kentlerde tanrıyı sembolize eden üçayak⁶⁸, Delphoi

⁶² Höcker & Prayon 1996, 550; Sonnabend 1999, 283; Stoll 2000, 140; Hölscher 2006, 122.

⁶³ Stoll 2000, 140.

⁶⁴ Şener 2022, 449-450.

⁶⁵ Sikkedeki *neokoros* lejantından bunu çıkarmak zorlayıcı olsa da, Roma İmparatorluk Dönemi'nde sadece tapınaklar değil aynı zamanda kutsal alanlardaki sunaklara da *neokoros* statüsü verilebilmekteydi (Franke 1968, 20). Örneğin Ephesos'da Artemis Tapınağı'nın batı tarafında ortaya çıkarılan sunak ve Devlet Agorası'nda, Augustus ve Tanrıça Artemis onuruna dikilmiş olan bir sunak bu düzenlemeye güzel örnek oluşturmaktadır (Engelmann 1993, 286-287).

⁶⁶ RPC IV.3, 10450; Büyükyörük 2018, 293 no. 60. Bu ikonografinin aynı zamanda A Pius (SNG PPs. IV, 663; Büyükyörük 2018, 291 no. 50) ve İmparator Macrinus darpları bilinmektedir (Nollé 1990, 249 Res. 8 no. 35).

⁶⁷ Üçayak, mezar armağanı, tapınaklara adak ve ev eşyası gibi değişik fonksiyonlarının yanında aynı zamanda zafer sembolü ve zafer ödülü olarak kullanılmaktadır (Reisch 1905, 151-158; Melas 1990, 195; Maß 2002, 830).

⁶⁸ Reisch 1905, 1678-1679; Maß 2002, 831. Bununla birlikte üçayak sadece Apollon'un değil aynı zamanda Herakles ve Dionysos gibi tanrıların da sembolüdür (Schwendemann 1921, 165; Reisch 1905, 1683-1684).

kenti ile ilişkili spor ve müzikal içerikli agonların da bir şifresidir⁶⁹. Aynı zamanda Apollon'un kehanet ve mantık yönünü sembolize eden önemli bir atribüttür⁷⁰. Sikke ikonografisi doğal olarak Apollon Sidetes'in kehanet yönünü çağrışırsada Side Apollonu'nun kehanet yönünden bahsetmek güctür. Buna karşın bu ikonografinin Side'de kutlanan agonlarla ilişkili olduğunu, Apollon Sidetes'in agonistik yönünü vurguladığını söyleyebiliriz. Dikkat çekici bir nokta ise Side'deki N2 Tapınağı'na ait friz kısmında üçayak tasvirinin yer almasıdır. Bilindiği gibi üçayak Apollon ikonografisindeki en önemli atribütlerden biridir. Bu durumda araştırmacılar tarafından Athena'ya ithaf edilen N2 Tapınağı'nın esasen Apollon'a ait olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır. Sikke ikonografisinden hareketle bunu kesin olarak söylemek zor olsa da yakın zamanda H. S. Alanyalı tarafından ileri sürülen düşünce bunun olabileceği şeklindedir⁷¹.

Apollon Sidetes Tapınak İçerisinde veya Tapınak Önünde

Tapınak betimlemeleri Side sikkelerinin arka yüzlerinde ilk olarak Severuslar Dönemi ile görülmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren Apollon Sidetes çok sık bir tapınak içerisinde veya bir tapınağın önünde sunu yaparken karşımıza çıkmaktadır.

İmparator Elagabalus'un eşi Annia Aurelia Faustina'ya ait bir sikke üzerinde Apollon Sidetes *hexastyl* formda bir tapınak içerisinde tasvir edilmiştir⁷². Tanrı, tapınak içerisinde başı sola dönük, gövdesi ise 3/4 cepheden verilmiştir. Sikke tasvirinde sütun kaideleri, başlıkları ve *akroter*leri belirgin bir şekilde vurgulanmış, *korinth* düzeninde şematik bir tapınak görülmektedir (Fig. 9a).

Kentler için sahip oldukları önemli yapıları sikkeleri üzerinde temsil etmek Roma İmparatorluk Dönemi'nde önemli bir prestij göstergesiydi⁷³. Sikkeler üzerinde karşılaşılan tapınak betimli ikonografiler kentlerdeki kültler ve bu kültlerin merkezinde yer alan kutsal alanlar ve tapınaklar hakkında önemli belgelerdir⁷⁴. Side sahip olduğu yapıları, bilhassa kent için önem arz eden yapıları sikkeleri

⁶⁹ Özellikle Delphoi ve Olympia'da düzenlenen *agon*larda ödül olarak üçayak verilirdi (Schwendemann 1921, 155; Maß 2002, 831).

⁷⁰ Reisch 1905, 1680; Schwendemann 1921, 167, 177-181.

⁷¹ Side yarımadasının ucunda limanın hemen yakınında yer alan N1 ve N2 tapınakları Mansel tarafından büyüklüğüne göre kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'a ithaf edilmiştir. Büyük olan N2 Tapınağı'nın kentin baş tanrıçası konumunda olan Athena'ya ve küçük olan N1 Tapınağı ise Apollon'a verilmiştir. Ancak H. S. Alanyalı, Mansel'in görüşünün aksine N1'in Athena'ya, N2'nin ise Apollon'a ithaf edilmiş olabileceğine dikkat çekmektedir. H. S. Alanyalı'ya göre N1 Tapınağı'nın friz kısmındaki Medusa başları ve N2 Tapınağı'na ait üçayak tasviri bunun tam tersi olabileceğini düşündürmektedir. Alanyalı'ya göre N1 Tapınağı'nın frizinde konsollar arasına yerleştirilmiş Medusa başları anlamsal olarak Athena ile daha yakın durmaktadır. Bu durum bugün küçük bir kısmı ayağa kaldırılmış ve Apollon Tapınağı olarak adlandırılan N1 Tapınağı'nın Athena'ya ait olabileceğini akla getirmektedir. H. S. Alanyalı ayrıca MS II. yüzyılda Apollon'un Side'de daha fazla önemsenmeye başladığını ve bu yüzden büyük olan N2 Tapınağı'nın Apollon'a ait olabileceğini ifade etmektedir. Karşılaştırmalı olarak bk. Şener 2022, 421-431.

⁷² Bu tipin aynı zamanda Alexander Severus (*SNG PpPs.* IV, 721) ve III. Gordianus (Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 38) baskıları bilinmektedir.

⁷³ Bu durum özellikle Roma hâkimiyeti altında bulunan doğudaki kentlerde yaygındı (Franke 1968, 15).

⁷⁴ Stoll 2000, 17.

üzerinde gururla tematize etmiştir⁷⁵. Özellikle *pantheon*unda önemli rol oynayan tanrıların tapınakları sikkeler üzerinde sıkça tasvir edilmiştir⁷⁶. Kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'un tapınakları sikkeler üzerinde sıkça tasvir edilmiştir. Side'de Athena ve Apollon'a ithaf edilen ve Hadrianus dönemine tarihlendirilen tapınaklar ilk olarak Severuslar Dönemi ile birlikte kent sikkeleri üzerinde tasvir edilmeye başlanmıştır. Apollon Sidetes'i tapınak içerisinde veya tapınak önünde gösteren ikonografiler anlam olarak tanrının kentteki kutsal alanına ve kent için önemine işaret etmektedir. Aynı zamanda tapınaktaki kült heykeli için de önemli bir belgedir. Bu da Side Apollon Tapınağı'nın Sidetes tipinde bir kült heykeline sahip olduğunu göstermektedir.

Fig. 9a-c

Apollon Sidetes'i tapınak içerisinde gösteren sikkeler Severuslar Dönemi dışında ayrıca İmparator Gallienus ve eşi Salonina'ya ait sikkelerin arka yüzlerinde karşımıza çıkmaktadır. Gallienus' a ait bir sikke üzerinde Apollon Sidetes Ion düzeninde, piramidal bir üst yapıya sahip *hexastyl* tapınak içerisinde tasvir edilirken (Fig. 9b)⁷⁷; Salonina baskısı üzerinde ise üç basamaklı bir alt yapı üzerinde yükselen *hexastyl* bir tapınak verilmiştir⁷⁸. I. Valerianus'a ait bir arka yüz tasvirinde ise tanrı bu kez önünde bir tapınak modeli ve sunak ile sanki kutsal alanında kurban töreninde tasvir edilmiştir (Fig. 9c)⁷⁹. Sikke ikonografisindeki tapınak betimi kemer şeklindeki üst yapısı nedeniyle bir önceki ikonografilerdeki tapınak betimlemelerinden farklıdır. Suriye alınlığını andıran üst yapı muhtemelen sikke memurunun bir katkısı olmalıdır. Zira gerek Side'de Apollon'a ithaf edilen N1 Tapınağı'nda gerekse de diğer tapınaklarda bu tarz bir mimari üst yapı mevcut değildir.

Side'de Apollon'a ithaf edilen tapınak (N1) *hexastyl peripteral* bir tapınaktır⁸⁰. Sikke ikonografisinde görülen *hexastyl* tapınak modelinin kentteki Apollon Tapınağı'nın bire bir aynısını yansıttığını söylemek güçtür. Zira sikke alanının küçük olması nedeniyle, var olan mevcut tapınağın aslına uygun bir şekilde tasvir edilemeyeceği unutulmamalıdır⁸¹. Severuslar ile Gallienus Dönemi sikkelerinin arka

⁷⁵ Side sikkeleri üzerinde çok sayıda mimari betimleme görülmektedir. Sadece kentin önde gelen tanrılarına ait tapınak betimlemeleri değil aynı zamanda çok sayıda değişik mimari yapı sikkeler üzerinde betimlenmiştir. Bunlar arasında kentin hayat kaynağı olan limanı, kent kapısı ve gemi tasvirleri sıkça tasvir edilmiştir. Genel olarak bk. Nollé 1990, 253 Abb.14 no. 75-83.

⁷⁶ Athena ve Apollon dışında ayrıca Side Agorası'nda yer alan ve kent tanrıçası Tykhe'ye ithaf edilen yuvarlak tapınak da Side sikkeleri üzerinde betimlenmiştir (Mansel 1978, 166 Res.183; Nollé 1990, 251 Abb.10 no. 49; *SNG Pfs.* IV, 806; *SNG France* III, 933; Alanyalı 2011, 92 Res.15a).

⁷⁷ Gallienus sikkeleri için bk. Atlan 1967, 49 no. 131; *SNG Pfs.* IV, 808; Büyükyörük 2018, 305-306 no. 152

⁷⁸ Salonina baskıları için bk. *SNG Pfs.* IV, 873; *SNG France* III, 934; Stoll 2000, 126 no. 206. Bu tipin I. Valerianus baskısı için bk. Büyükyörük 2018, 302 no. 123.

⁷⁹ *SNG France* III, 874; *SNG Österreich* II, 1914.

⁸⁰ Mansel tarafından N1 olarak tanımlanan küçük tapınak tanrı Apollon'a ithaf edilmektedir (Mansel 1963, 82-83; 1978, 133-135).

⁸¹ Franke 1968, 15. Genellikle betimlemenin yapılacağı alanın küçük olması dolayısıyla, sikke kalıpcısı sanatsal

yüzlerinde farklı tapınak modellerinin tasvir edilmesinde sikke kalıpcısının tercihinin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Gallienus darplarında görülen piramidal üst yapı Side'de sadece kent agorasında yer alan Tykhe Tapınağı'nda gözlemlenmektedir⁸². Benzer şekilde Tykhe Tapınağı, Gallienus Dönemi sikkeleri üzerinde piramidal bir üst yapı ile tasvir edilmiştir⁸³. Muhtemelen sikke kalıpcısı tapınağı görmeden ve sanatsal bir kaygı taşımadan tapınağı şematik bir şekilde tasvir etmiştir. Bununla birlikte tapınak tasvirinin, tanrının resmi yerleştirilecek şekilde basitleştirilmiş olabileceğini de unutmamak gerekir⁸⁴.

Tapınak betimli ikonografiler tanrının kentteki kutsal alanına vurgu yapmasının yanında aynı zamanda kutsal alanının elde etmiş olduğu *neokoros* ayrıcalığı ile de ilişkiye götürülmektedir. Özellikle I. Valerianus - Gallienus dönemlerinden gelen ikonografiler bu yönüyle düşünülebilir. Side, I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) iki kez *neokoros* elde etmiştir⁸⁵. Elde edilen iki *neokoros* kentin önde gelen tanrıları olması dolayısıyla Athena ve Apollon tapınaklarına verilmiştir. Pick'in de dikkat çektiği üzere ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ (tapınak bekçisi Apollon) lejantlı sikkeler Apollon Tapınağı'nın imparator kültü yeri olduğunu belgelemektedir (Fig. 1)⁸⁶. Burrell Fig. 9c'deki ikonografiyi imparator kültü ile ilişkiye götürmüş, sikke tasvirinde başka bir tanrının tapınağında kültüsel onurlandırma elde eden imparatora gerçekleştirilen kurban sunusunun tasvir edildiği görüşündedir⁸⁷. Ancak sikke tasvirinde tapınak modeli içerisinde herhangi bir figürün yer almaması, Burrell'in görüşünün aksine sikke tasvirinde kurban sunusunda tasvir edilen figürün Apollon Sidetes olduğunu açıkça göstermektedir.

Apollon Sidetes kent kapısı içerisinde

Dikkati çeken arka yüz tasvirlerinden biri ise tanrıyı kent kapısı içerisinde gösteren ikonografidir. Gallienus dönemine ait bir arka yüz tasvirinde *attikas* üzerinde mazgalları belirgin verilmiş kapı içerisinde Apollon Sidetes sola dönük, önünde küçük sunak ve bir *vexillum*⁸⁸ ile tasvir edilmiştir (Fig. 10)⁸⁹.

kaygıyı bir kenara bırakıp, detayları basitleştirip tasviri tamamlamaktadır.

⁸² Tykhe Tapınağı ile ilgili olarak bk. Mansel 1956b, 31-34; 1978, 149-167; sikke betimelemeleri için bk. Mansel 1956b, Lev. XIII Res. 47-48; 1978, 166 Res.183; Nollé 1990, 251 Abb. 10 no. 49.

⁸³ Tykhe'yi tapınak içerisinde gösteren sikke tasvirleri için bk. Mansel 1963, 107 Res. 83b; 1978, 166 Res.183; Nollé 1990, 251 Abb.10 no. 49; *SNG France* III, 933; Büyükyörük 2018, 310 no. 182.

⁸⁴ Roma İmparatorluk Dönemi'nde Anadolu'daki birçok kentin sikkeleri üzerinde, içerisinde kült heykeli olan Suriye tipi alınlığa sahip çok sayıda benzer tapınak betimlemeleri vardır. Örneğin Isaura (Franke 1968, 57 no. 108; Stoll 2000, 75 no. 107); Lydia kenti, Tripolis (Franke 1968, 56 no. 379), Hypaipa (Stoll 2000, 76 no. 109, 83 no. 121), Saittai (Stoll 2000, 125 no. 204); Karia kenti Kidramos (Stoll 2000, 95 no. 145); Kilikia kenti Anemurion (Stoll 2000, 120 no. 195); Thrakia kenti Coela (Stoll 2000, 121 no. 197); Phrygia kenti Eumeneia (Stoll 2000, 123 no. 200) gibi.

⁸⁵ Nollé 1990, 255; 1993a, 123-124. Kentin elde etmiş olduğu neokoroslar Salonina'ya ait bir sikkenin arka yüzünde kent tanrıçası ile tematische edilmiştir. Kent tanrıçası her iki elinde birer tapınak ile tasvir edilmiştir. Bu açık bir şekilde Side'nin sahip olduğu *neokoros* tapınaklarına işaret etmektedir. Sikke tipi için bk. *SNG v. Aul.* 11, 4845; Nollé 1990, 252 Abb. 12 no. 58. Ayrıca bk. Baz 2023, 96-97.

⁸⁶ Pick 1904, 40-41; Nollé 1990, 253; 1993a, 123.

⁸⁷ Burrell 2004, 183.

⁸⁸ Sikke tasvirinde *vexillum* Side kent sancağını (Karola & Nollé 1994, 81; *SNG PfpS.* IV, 839) veya Roma sancağını sembolize ediyor olabilir (Nollé 1990, 257).

⁸⁹ Mansel 1963, 37 Res. 23; 1978, 54 Res. 48; Nollé 1990, 253 Abb.14 no. 76; *SNG PfpS.* IV, 839; Karola & Nollé

Fig. 10

Roma İmparatorluk sikkeleri üzerinde görülen kapı tasvirleri ile genellikle kentlerin ana giriş kapıları tematize edilmektedir⁹⁰. Gallienus döneminden gelen Side sikkesi üzerinde de benzer şekilde Side kent kapısı tasvir edilmiştir. Side'de "Büyük Kapı" ve "Doğu Kapısı" olarak adlandırılan iki anıtsal giriş kapısı vardır⁹¹. Ancak sikke tasvirinde şematik verilmiş kapı büyük olasılıkla, kentte ele geçen çok sayıda yazıtta da adı geçen "Büyük Kapı" olmalıdır⁹². Apollon Sidetes'in önünde sunak ve Roma standartını taçlandırırken verilmesi muhtemelen

bu dönemde elde edilen bir zaferle ilişkili olmalıdır. Zira Apollon Sidetes ile yapılan temsilin bir benzeri bu kez yine kent kapısı içerisinde zafer tanrıçası Nike ile propaganda edilmiştir⁹³. Roma'nın sadık ve güvenilir bir müttefiği olan Side, sikkeleri üzerinde Roma'nın elde etmiş olduğu zaferleri birçok kez tematize etmiştir. Sikkenin geldiği Gallienus Dönemi, Anadolu'da Sasani ve Got tehlikesinin arttığı dönemlerdir. Side, artan bu tehlikeye karşı sahip olduğu surları onarmış ve MS 269 yılındaki Got istilasına başarıyla karşı koymuştur⁹⁴.

Sikke ikonografisi aynı zamanda Apollon'un Side kentinin koruyucusu olduğuna ve kentin güvenliğini sağlayan tanrı olduğuna işaret etmektedir. Apollon ev koruyucu, kapı koruyucu tanrı olarak da tapınım gören bir tanrıydı⁹⁵. Her ne kadar kentte Apollon'un kapı koruyucu yönünü belgeleyen kült sıfatları ele geçmemiş olsa da tanrının sikkeler üzerinde kent kapısı içerisinde betimlenmesi kentte kapı koruyucu, *theos propylaios*⁹⁶ olarak onurlandırıldığına işaret etmektedir⁹⁷. Apollon Side-

1994, 78 no. 89; Stoll 2000, 172 no. 297.

⁹⁰ Stoll 2000, 163-172.

⁹¹ Side'yi karadan çevreleyen surlara bağlı olan bu kapılar, A. M. Mansel döneminde yapılan kazılar sırasında açığa çıkartılmıştır (Mansel 1978, 47-65). Karşılaştırma için bk. Nollé 1987, 260.

⁹² Nollé 2001, 398 Yazıt No. 105; Merkelbach & Stauber 2002, 145.

⁹³ Sikke için bk. Nollé 1987, 274 Lev. 9 no. 2; 1990, 253 Abb. 14 no. 75 (I. Valerianus).

⁹⁴ Side MS 269 yılında Anadolu'yu ve Pamphylia'yı da sarsan Got istilasına karşı kendisini başarı ile savunmuştur. Got saldırılarına I. Valerianus ve Gallienus dönemlerinde onartıp tekrardan ayağa kaldırmış olduğu sur duvarları yardımı ile karşı koymuş olmalıdır. Genel olarak bk. Nollé 1993a, 95.

⁹⁵ Örneğin kapı koruyucu olarak Apollon *Agyieus* evlerin ve girişlerin önünde dururdu (Schreiber 1884, col. 584-585; Wernicke 1895, col. 41-42). Simon, kapı koruyucu Apollon'un Hititler'in Apulunas'ı ile aynı olduğunu ifade eder. Simon, Hititler'deki kapı koruyucu tanrı olarak adlandırılan Apulunas'ın kökeninde Babil kültüründeki kapı anlamına gelen *abullu* kelimesinin yattığını belirtmektedir. Bununla birlikte Apollon *Agyieus*u Babil kültüründe kapıları ve evleri koruyan güneş tanrısı Şamaş ile ilişkilendirmektedir (Simon 1969, 132). Klaros'da ele geçen bir kehanet yazıtında Apollon'un kapıları koruyan yönüne dikkat çekilmektedir. Hierapolis kentinin veba salgınına karşın Klaros Apollon kehanet merkezinden aldığı yanıtta kent kapılarının önünde Apollon Klarios için kutsal alan inşa etmelerini ve hastalıkla mücadele etmek için Apollon heykeli dikmesini salık verir (Akar-Tanrıver 2009, 484-487 K4.).

⁹⁶ *Propylaios epithetonu* genel olarak Hermes ile ilişkili bir sıfat olmasına rağmen Apollon, Poseidon ve Herakles gibi tanrılar için de kullanılmaktadır. Bk. Radke 1957, 835-836. Apollon *Propylaios*, Thrakia kenti Kallipolis'te ve Pisidia kenti Kremna'da karşımıza çıkmaktadır (Wernicke 1895, col. 64). Pisidia kenti Kremna'nın İmparatorluk Dönemi baskılarında Apollon, elinde ok ve yay ile "*Apolloni Propylaeo Col Crem*" lejanti ile kapı koruyucu, *propylaios* olarak onurlandırılmıştır (SNG v. Aul. 12, 5090).

⁹⁷ Bk. Nollé 1993a, 113; Karola & Nollé 1994, 81; Alanyalı 2005, 90.

tes ile yapılan bu ikonografi bir anlamda tanrının Side'nin varlığının ve güvenliğinin garantisi olduğuna vurgu yapmaktadır.

Apollon Sidetes Başka Tanrılar İle

İmparatorluk Dönemi sikkeleri üzerinde karşılaşılan önemli bir ikonografik grubu ise Apollon Sidetes'i başka tanrılar ile gösteren ikonografiler oluşturmaktadır. Ağırlıklı olarak *homonia* sikkeleri üzerinde karşılaşılan ikonografilerin dışında ayrıca Apollon Sidetes'i kentin baş tanrıçası Athena ile birlikte gösteren ikonografiler vardır.

Apollon Sidetes ve Athena

Apollon, Athena ile birlikte Side'nin önde gelen tanrılarıydı. Kentin Klasik, Hellenistik ve Roma dönemlerinde darp ettiği sikkelerin ön ve arka yüz tasvirleri ağırlıklı olarak bu iki tanrıya adanmıştır. Numismatik veriler yardımıyla iki tanrının kentteki varlığı MÖ V. yüzyılın başına kadar geri gitmektedir.

Kentin önde gelen iki tanrısı ilk olarak Severuslar Dönemi ile birlikte sikkelerin arka yüzlerinde birlikte tasvir edilmeye başlamıştır. Severuslar öncesi dönemden iki tanrıyı sikkelerin arka yüzlerinde karşılıklı tasvir eden ikonografiler bugün için henüz bilinmemektedir. S. Severus'a ait bir sikkenin arka yüzünde Apollon Sidetes ile Athena karşılıklı el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 11a)⁹⁸. Bu ikonografide Athena istisnasız sol tarafta; Apollon Sidetes ise sağ tarafta tasvir edilmiştir. Söz konusu ikonografi MS III. yüzyıl sikkelerinin arka yüzlerinde bazı küçük eklemelerle sıkça tasvir edilmiştir. Örneğin Maximinus Thrax'a ait bir sikke üzerinde aralarında bir masa ve üzerinde agonistik ödül (Fig. 11b); Iulia Cornelia Paula'ya ait bir arka yüz tasvirinde iki tanrı arasında sunak (Fig. 11c)⁹⁹; I. Valerianus'a ait bir sikke üzerinde ise aralarında küçük tapınak modeli ile tasvir edilmiştir (Fig. 11d)¹⁰⁰.

Fig. 11a-d

İki tanrının kent sikkelerinin arka yüzlerinde tasvir edilmesindeki en önemli neden Apollon ile Athena'nın tartışmasız Side'nin önde gelen tanrıları olmalarıydı. Bu iki tanrı ilk sikke basımlarından (MS 490-480) başlayarak sikke basımlarının son bulduğu Aurelianus dönemine kadar (MS 270-275) yediyüz yıldan fazla bir süre bir kült sürekliliğine sahip tanrılarıydı. Athena ile Apollon'un sunak, tapınak modeli ve agonistik ödül üzerinde el sıkışması Side'de iki tanrı arasındaki sıkı kült birlikteliğinin en önemli göstergesidir. Athena ile Apollon arasındaki kült birlikteliği kentin MÖ IV. yüzyıl boyunca darp ettiği sikkelerin ön ve arka yüzlerinde karşılaştığımız Athena ve Apollon betimlemeleri ile de takip edilmektedir.

İlk kez Severuslar Dönemi sikkelerinde karşılaşılan bu ikonografinin ortaya çıkmasında bu

⁹⁸ SNG v. *Aul.* 11, 4816.

⁹⁹ RPC VI (online) 6390; SNG *PfPs.* IV, 712. Orbiana baskısı için bk. SNG *PfPs.* IV, 733; Nollé 1990, 249 Abb.8 no. 40. Aquilla Severa baskısı için bk. SNG *Cop.* 31, 421. Gallienus baskısı için ise bk. SNG *Österreich* II, 1919.

¹⁰⁰ Büyükyörük 2018, 302 no. 119. Gallienus baskısı için bk. Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 39.

dönemde gerçekleşen önemli gelişmelerin etkili olduğunu söyleyebiliriz. Severuslar Dönemi ile birlikte önceleri sadece Athena onuruna kutlanan Epibaterion Bayramı'na Apollon da dâhil edilmiş ve bayram artık iki tanrı onuruna kutlanmaya başlamıştır. Liman kenti olan Side'de denize açılma bayramı olarak kutlanan *Epibaterion*, iki tanrı arasındaki kült birlikteliğinin en güçlü göstergesidir. *Epibaterion* bayramı sırasında kentte çok sayıda *agon* düzenlenmekteydi. Epigrafik belgeler Severuslar Dönemi ile birlikte Side'de Pamphylia Bölgesi kentlerine açık olan *agon*ların kutlanmaya başladığını göstermektedir¹⁰¹. Çok sayıda *agon*un kutlandığı Side'de Athena ve Apollon *agon*ların koruyucu tanrısı olarak onurlandırılmaktaydı.

I. Valerianus döneminden gelen Fig. 11d'deki ikonografi ise bu dönemde iki tanrının tapınaklarına Roma İmparatorluğu tarafından verilen *neokoros* ayrıcalığı ile ilişkili olmalıdır. Side'nin, I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde (MS 253-260) iki *neokoros* tapınağına sahip olduğu bilinmektedir. Elde edilen bu ayrıcalıklar kentin önde gelen tanrıları olmaları dolayısıyla Athena ve Apollon tapınaklarına verilmişti. Athena ve Apollon için limanın hemen yakınına yan yana inşa edilmiş olan tapınaklar da benzer şekilde kentin önde gelen iki tanrısı arasındaki kült birlikteliğinin bir diğer işaretidir. Side, kentin önde gelen iki tanrısı Athena ve Apollon'u darp etmiş olduğu sikkeler üzerinde karşılıklı el sıkışırken tasvir ederek, sahip olduğu iki önemli kültü ve bu kültürlerin kent için taşıdıkları anlamı tematize etmek istemiştir.

Homonoia İkonografileri

Side, İmparator III. Gordianus ve I. Valerianus - Gallienus Dönemlerinde *homonoia* sikkeleri darp etmiştir. *Homonoia* darplarında Athena ve Apollon Sidetes kentin temsili tanrıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Apollon Sidetes, Side'nin Delphoi, Aleksandreia, Perge ve Sagalassos kentleri ile yaptığı *homonoia* anlaşmalarında kenti temsil eden tanrı konumundadır¹⁰².

Apollon Sidetes ve Artemis Pergaia

Side, III. Gordianus döneminde (MS 238-244) yakın komşusu Perge ile karşılıklı *homonoia* sikkeleri darp etmiştir. Side'nin darp ettiği *homonoia* sikkelerinin arka yüzlerinde Apollon Sidetes karşısında kısa *khiton* giyimli, elinde yay ve yanında geyik ile avcı ikonografide verilmiş Artemis ile birlikte tasvir edilmiştir (Fig. 12a)¹⁰³.

¹⁰¹ Nollé 1990, 258; 1993a, 86.

¹⁰² Side ile Alexandria *homonoia*larında aynı zamanda kentin baş tanrıçası Athena da temsili tanrı konumundadır. Bk. *SNG France* III, 876; *SNG Schweiz* II, 314; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 112; Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb. 2 Tafel IV 2b; Franke & Nollé 1997, 195 Tafel 89; Dönmez-Öztürk 2006, 103 Res. 30. Athena ayrıca Side ile Perge *homonoia*larında kentin temsili tanrısıdır, bk. Hill 1897, 164 no. 130-131 Plate XXIX. 4; Franke 1968, 52 no. 225; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 113; *SNG PffPs*. IV, 758; Karola & Nollé 1994, 114-115 no. 130; Karola-Nollé & Nollé 1994, 260 Abb. 19 Tafel V; Franke & Nollé 1997, 190 Tafel 88. Side, Perge ile yaptığı *homonoia*'larda ayrıca kent personifikasyonu ile de temsil edilmiştir. Bk. Franke & Nollé 1997, 192 no. 1880 (Tranquillina).

¹⁰³ Imhoof-Blumer 1902, 341 no. 25; *SNG v. Aul.* 11, 4831; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 114; Karola-Nollé & Nollé, 1994, 260, Lev. V Res. 20; Franke & Nollé 1997, 191-192 no. 1877-1878.

Fig. 12a-d

Side ile Perge arasında tesis edilen *homonoia*da en önemli etken iki kent arasında Roma İmparatorluk Dönemi'nde süregelen rekabettir¹⁰⁴. Side ile Perge arasında devam eden anlaşmazlıklar ve statü çekişmeleri, İmparatorluk Dönemi'nin ikinci ve üçüncü yüzyıllarında artmıştır. Özellikle *neokoros*, *metropolis*, *asylon* ve "Pamphylia'nın Birinci Kenti" gibi unvan mücadeleleri iki kent arasındaki rekabette etkili olmuştur¹⁰⁵. Side, Pamphylia Bölgesi'nin en önemli liman ve ticaret merkeziydi. Buna karşın Perge sahip olduğu Artemis *Pergaia* kültü ile Pamphylia Bölgesi'nde önemli bir dinsel merkezdi¹⁰⁶. İki kent arasında süregelen bu statü çekişmelerinde Roma İmparatorları ve Roma Senatosu arabuluculuk etmiştir¹⁰⁷. İki kent arasındaki rekabetin ortadan kaldırılması MS III. yüzyılda doğuda Sasani'lere karşı savaşan Roma İmparatorluğu için oldukça önem arz etmekteydi. Çünkü Pamphylia Bölgesi, özellikle de Side, Roma'nın doğuya yapmış olduğu askeri seferlerde oldukça önemli bir noktada yer almaktaydı¹⁰⁸. Bu yüzden iki kent arasındaki rekabet, doğuda Sasani'lere karşı savaşan III. Gordianus döneminde tesis edilen *homonoia* ile yerini dostluğa bırakmıştır¹⁰⁹. Fakat bu dostluk uzun soluklu olmamış, I. Valerianus - Gallienus yönetiminde iki kent arasındaki rekabet tekrardan zirve yapmıştır. Ancak bu dönemden herhangi bir *homonoia* anlaşması bugün için bilinmemektedir¹¹⁰.

Side ile Perge'nin darp etmiş olduğu *homonoialarda* Apollon Sidetes az sayıda emisyonunda karşımıza çıkmaktadır¹¹¹. Side'nin darp ettiği ve Apollon Sidetes ile Athena'nın temsili tanrı olduğu *homonoialarda* Perge kentinin temsili tanrıçası Artemis *Pergaia*, avcı ikonografide tasvir edilmiştir. Side'de Artemis kültü epigrafik ve numismatik buluntularla belgelenmiştir¹¹². Sideliler, komşusu Perge'nin baş tanrıçası Artemis'i genellikle avcı ikonografide benimsemişlerdir¹¹³.

Apollon Sidetes ve Delphoi Apollonu

I. Valerianus döneminde (MS 253-260) Side'nin tek taraflı olarak darp ettiği Side - Delphoi

¹⁰⁴ Side ile Perge arasındaki rekabet ile ilgili genel olarak bk. Nollé 1993b, 310-316; Dönmez-Öztürk 2006, 58-65.

¹⁰⁵ Genel olarak bk. Nollé 1990, 260-262; 1993a, 88-94; 1993b, 310-313; Dönmez-Öztürk 2006, 56-57.

¹⁰⁶ Nollé 1993b, 311; Alanyalı 2011, 80. Artemis *Pergaia* kültü ile ilgili genel olarak bk. Dağlı-Dinçer 2020, 114-167.

¹⁰⁷ Nollé 1990, 260; 1993b, 312.

¹⁰⁸ Nollé 1990, 257.

¹⁰⁹ III. Gordianus MS 242 yılının erken yazı gibi Andolu'ya geçmiş ve 243 yılının başlarında Pers savaşları başlamıştır (Kienast 1996, 195).

¹¹⁰ I. Valerianus - Gallienus ortak yönetiminde Side ile Perge arasında Pamphylia'nın birinci kenti olma üzerine ciddi çekişmeler yaşanmıştır. Söz konusu statü çekişmesi iki kentin sikkeleri üzerinde sıkça tematize edilmiştir (Nollé 1990, 259-260; 1993b, 312).

¹¹¹ Side için bk. Franke & Nollé 1997, 191-192. Perge için bk. Franke & Nollé 1997, 169-170.

¹¹² Bk. Şener 2022, 60-63.

¹¹³ Alanyalı 2011, 80.

homonoiasında arka yüzlerde Apollon Sidetes ile Delphoi Apollonu tasvir edilmiştir¹¹⁴. Sikke ikonografisinde Apollon Sidetes'in karşısında verilmiş Delphoi Apollonu, çıplak, yanında üçayak ile *pythios* ikonografisinde tasvir edilmiştir (Fig. 12b)¹¹⁵. Sikke tasvirinde dikkati çeken ise her iki tanrının sağ eli ile agonistik bir ödülü tutmasıdır.

Side - Delphoi *homonoias*ında en önemli etken Delphoi'da Apollon onuruna kutlanan panhellenik festival *Pythia*'dır¹¹⁶. Sikke ikonografisinde Apollon Sidetes'in, Delphoi Apollonu'ndan ödül alırken tasvir edilmesi, Side'ye *Pythia* festivalinin düzenlenmesi için Delphoi kenti tarafından verilen izni sembolize etmektedir¹¹⁷. Franke, Delphoi'un vermiş olduğu iznin, iki kent arasında tesis edilen dostlukta ve bunun sikkeler üzerinde temsil edilmesinde önemli faktör olduğunu ifade etmektedir¹¹⁸. Klose ise Side'nin tek taraflı darp ettiği *homonoia* sikkelerinin, Delphoi tarafından verilen izne bir teşekkür ifadesi olduğunu belirtmektedir¹¹⁹.

Pythia, Side'de Apollon onuruna kutlanan en önemli *agon*du. Bu *agon* kentte daha önceden kutlanan ve *Pythia* ile benzer (*isopythik*) karakter taşıyan *Agon Phoibeios*'un yerini almıştır¹²⁰. III. Gordianus döneminde (MS 238-244) *Agon Phoibeios*'un statüsü değiştirilir ve "*Agon Apollonios Gordianeios Antoninios*" adı ile kentte kutlanmaya başlar¹²¹. Kentte ele geçen yazıtlar *agon*un kentte ilk olarak MS 243 yılında kutlandığını belgelemektedir¹²². *Pythia*'nın Pamphylia Bölgesi'nde ilk olarak Side tarafından kutlanması kent için de önemli bir gurur kaynağıydı¹²³. *Pythia*'nın kutlanmaya başlaması Side'de

¹¹⁴ Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 118; Franke & Nollé 1997, 196 no. 1937-1938. Bu ikonografiden başka I. Valerianus Dönemi'nde Side'nin basmış olduğu iki farklı *homonoia* tipi daha vardır. Birinci tipte, arka yüzde karşılıklı ve ellerinde *agonistik* ödül taşıyan iki tane Nike (SNG v. Aul. 11, 4838-4839; Nollé 1990, 261 Abb.21 no. 117; Franke & Nollé 1997, 195 no. 1926-1935); diğer tipte ise üzerlerinde IEPA ΠΥΘΙΑ lejantı bulunan iki tane *agonistik* ödül tacı tasvir edilmiştir (Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 119; Franke & Nollé 1997, 196 no. 1936).

¹¹⁵ Apollon'un en yaygın kült sıfatlarından biri olan *pythios*, aynı zamanda Delphoi Apollon'unu sembolize etmektedir (Wernicke 1895, col. 65-68).

¹¹⁶ Hellen dünyasında kutlanan dört önemli *panhellenik* festvalden biri olan *Pythia*, müzikal içerikli bir *agon* olup Delphoi'da Apollon onuruna kutlanmaktaydı. İlk kutlandığında sekiz yılda bir, MÖ 582 yılından itibaren ise dört yılda bir düzenlenmeye başlamıştır (Burkert 1977, 231; Parke 1977, 40).

¹¹⁷ Nollé 1988, 47; 1990, 262; 1993a, 107.

¹¹⁸ Franke 1980, 98.

¹¹⁹ Klose 1983, 186. Ayrıca bk. Dönmez-Öztürk 2006, 116-117.

¹²⁰ Nollé 1993a, 87, 114.

¹²¹ Roma İmparatorluk Dönemi'nde *agon*lara imparatorların isimlerinin verilmesi sık karşılaşılan düzenlemelerden biridir. Atina ve Eleusis'te Hadrianus için kutlanan *Hadrianeia*; Antoninler için kutlanan *Antoneia*; Commodus için kutlanan *Commodeia*; Septimius Severus için kutlanan *Severeia* bu uygulamaya güzel örnek oluşturmaktadır. Genel olarak bk. Deubner 1956, 236-237; Çokbankir 2010, 24-34.

¹²² Bean & Mitford 1970, 43-45 no. 21; Weiss 1981, 332-334; Nollé 1993a, 204-207 TEp 4. *Agon*, Side'de başta *demiourgosluk* ve çok sayıda diğer memuriyetlerde görev almış Kasai kenti vatandaşı M. Aurelius Obrimianus Konon tarafından ilk kez düzenlenmiştir.

¹²³ Side'nin *Pythia* *agon*unu ilk kez düzenlemesi komşusu Perge'nin de ilgisini çekmiş, Perge de Delphoi kentinden *Pythia*'yı düzenlemek için izin almış ve düzenlemiştir. Benzer şekilde Perge'de Delphoi ile tek taraflı *homonoia* sikkeleri darp etmiştir. Bk. Klose 2005, 129; Franke & Nollé 1997, 171-172. Bu durum iki kent arasında bu dönemde süregelen statü çekişmesinin boyutunu göstermesi açısından önemlidir.

agonistik çışkıyı artırmış ve bu durum kent tasvirinde de önemli değışikliklere neden olmuştur. Zira kent tasvirinde oldukça önemli bir yere sahip olan sikkelerin arka yüzlerinde, III. Gordianus Dönemi ile birlikte agonistik temalı tipler kayda değer bir şekilde artış göstermiştir¹²⁴. Agonistik konular Side sikkeleri üzerinde çoğu zaman Athena ve Apollon Sidetes ile tematize edilmiştir. Özellikle Apollon, Side'de agonistik yönü ağır basan bir tanrıydı.

Apollon Sidetes ve Serapis

Bir diğer *homonoia* ikonografisinde Apollon Sidetes bu kez Aleksandreia'nın temsili tanrısı Serapis ile görölmektedir. Side'nin I. Valerianus döneminde tek taraflı darp etmiş olduğu *homonoialarda* hem Athena¹²⁵ hem de Apollon Sidetes kentin temsili tanrıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Apollon Sidetes ile yapılan temsilde Aleksandreia kenti Serapis ile temsil edilmiştir. *Homonoia* darplarında onur yeri¹²⁶ olarak kabul edilen sol tarafta, başında karakteristik kalathos ve elinde asa ile Sarapis; sağ tarafta kısa *khiton* ve *khlamys* giyimli, ayaklarında çizmeleri ve elinde uzun defne çubuğu ile Apollon Sidetes ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 12c)¹²⁷.

Side ile Aleksandreia arasındaki *homonoia*da en önemli etken ticari ilişkilerdir¹²⁸. Side ve Aleksandreia liman kentleri olmaları dolayısıyla Doğu Akdeniz ticaretinde önemli yere sahiptir¹²⁹. İki kent arasındaki ticari ilişkiler Hellenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir. İsis, Serapis ve Harpokrates'ten oluşan Mısır Triası kent *pantheonunda* önemli bir yere sahip olup varlığı Hellenistik Dönem'e kadar geri gitmektedir¹³⁰. Side'nin tesis ettiği *homonoia*da en önemli faktör, Roma'nın doğuya yapmış olduğu askeri seferler sırasında bu iki önemli liman kentinin Roma İmparatorluğu'nun iaşesine yapmış olduğu destektir¹³¹. Nollé, iki kent arasında tesis edilen *homonoia*da aynı zamanda Side ile Perge arasında bu dönemde süregelen çekişmenin etkili olduğu görüşündedir. Side, Aleksandreia gibi büyük bir kent ile *homonoia* tesis ederek "düşman kardeş"¹³² Perge'ye karşı üstünlük elde etmek istemiştir¹³³.

Apollon Sidetes ve Heros Lakadaimon

Apollon Sidetes'in temsili tanrı olduğu başka bir *homonoia* ikonografisi Side'nin imparator Gallienus döneminde Pisidia kenti Sagalassos ile tesis ettiği *homonoia*dan gelmektedir¹³⁴. Side'nin darp ettiği

¹²⁴ Bk. Nollé 1990, 257 Abb. 18 no. 92-99.

¹²⁵ Side'nin Athena ile temsil edildiği *homonoialarda* Aleksandreia kenti İsis ile temsil edilmiştir. Bk. *SNG France* III, 876; *SNG Schweiz* II, 314; Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 112; Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb. 2 Taf. IV. 2a-b; Franke & Nollé 1997, 195 no. 1924-195 Taf. 89; Dönmez-Öztürk 2006, 103 Res. 30.

¹²⁶ Sikkeyi darp eden kentin baş tanrısı genellikle arka yüzde sol tarafta yer almaktadır. Ancak bu tüm *homonoia* darplarında karşılaşılan bir durum değildir. Konu ile ilgili olarak bk. Karola-Nollé & Nollé 1994, 241-257.

¹²⁷ Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb.1 Lev. IV. 1.

¹²⁸ Side ile Aleksandreia arasındaki ticari faaliyetler için bk. Drexhage 1991, 75-90; Nollé 1993a, 28-29, 67; Karola-Nollé & Nollé 1994, 242; Dönmez-Öztürk 2006, 84-91; Arca *et al.* 2011, 296-298.

¹²⁹ Bk. Nollé 1988, 54 Abb.34; Nollé 1993a, 28-29; Drexhage 1991, 76-77; Dönmez-Öztürk 2006, 85.

¹³⁰ Side panteonunda Mısır kökenli kültürlerle ilgili olarak bk. Şener 2022, 82-83.

¹³¹ Karola-Nollé & Nollé 1994, 242; Arca *et al.* 2011, 297-298; Dönmez-Öztürk 2006, 163-167.

¹³² "Düşman Kardeş" tanımlaması için bk. Nollé 1993b, 297 dn.1.

¹³³ Karola & Nollé 1994, 242.

¹³⁴ İki kent karşılıklı olarak *homonoialar* darp etmiş olup, Sagalassos'un darp ettiği *homonoia* sikkeleri İmparator

homonoia sikkelerinde Apollon Sidetes yine onur yeri olarak adlandırılan sol tarafta; karşısında kısa *khiton* giyimli, başında miğferi, sol elinde mızrak ve yerde kalkanı ile Heros Lakedaimon¹³⁵ ile el sıkışırken tasvir edilmiştir (Fig. 12d)¹³⁶.

Side'nin Pisidia'nın önemli kentlerinden Sagalassos ile tesis ettiği *homonoianın* arka planında yatan nedenler hakkında fazla bilgi sahibi değiliz. Sagalassos, Mısır ve Akdeniz ile olan ticari faaliyetlerini Pamphylia Bölgesi limanları, özellikle de Side limanı üzerinden gerçekleştirmekteydi¹³⁷. Sagalassos doğuda Sasanilere karşı savaşıyan Roma ordularına tahıl tedarik etmiştir¹³⁸. Bu yüzden Side ile Sagalassos arasında tesis edilen *homonoia*da hem iki kent arasındaki ticari ilişkilerin hem de Sagalassos'un Roma ordularının yaşasına verdiği desteğin etkili olduğunu söyleyebiliriz. MS III. yüzyılda Side ile Perge arasında süregelen üstünlük mücadelesinin Side - Sagalassos *homonoiasında* etkili olduğunu ileri sürebiliriz. Zira Sagalassos kendini Pisidia Bölgesi'nin önde gelen birinci kenti olarak görmekteydi¹³⁹. Aynı şekilde Side de kendini Pamphylia Bölgesi'nin birinci kenti olarak adlandırmaktaydı¹⁴⁰. Bu yüzden kendilerini bölgelerinin birinci kenti olarak adlandıran Side ile Sagalassos'un tesis etmiş olduğu bu *homonoia*, Side'nin Perge'ye bir mesajı olarak da yorumlanabilir.

Değerlendirme ve Sonuç

Side'de ataların tanrısı ve kent kurucu tanrı olarak adlandırılan Apollon, Sidetes isimlendirmesi ile aynı zamanda kentle özdeşleştirilen bir tanrıydı. İmparator Gallienus'a ait bir sikkenin arka yüzünde tanrıyı *khiton* ve *khlamys* giyimli, sağ elinde *phiale*, sol elinde uzun defne dalı ve ayağında çizmeleri ile gösteren tasvir ΑΠΟΛΛΩΝΟΣ ΣΙΔΗΤΟΥ ΝΕΩΚΟΡΟΥ lejantından dolayı Apollon Sidetes olarak adlandırılmaktadır. Sidetes tipi hakkında sikkeler dışında bilgi verecek herhangi bir heykeltıraşlık eser henüz ele geçmemiştir. Aynı şekilde kült karakteri hakkında da ikonografisindeki atribütler dışında bilgi verecek herhangi bir epigrafik belge veya antik literatür anlatımı bugün için bilinmemektedir. İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde en sık karşılaşılan Apollon tipini oluşturan Sidetes, Apollon'un kent sikkeleri üzerindeki tasvir sürekliliği dikkate alındığında MÖ IV. yüzyıla kadar geri gitmektedir. Klasik ve Hellenistik Dönem Side sikkeleri üzerinde de korunan bu

Volusianus Dönemi'nden (MS 251-253) gelmektedir (Franke & Nollé 1997, 182 no. 1799-1801). Side'nin darp etmiş olduğu *homonoialar* ise sadece Gallienus Dönemi'nden bilinmektedir.

¹³⁵ Sagalassos, Sparta kenti Lakedaimon'dan gelenler tarafından kurulmuştu. Kent Sparta kökleri ile gurur duyardı (Aulock 1979, 42-43). Benzer şekilde Pisidia kenti Selge'de Lakedaimonlular tarafından kurulmuştu (Str. XII. 7. 3). İmparator Marcus Aurelius Dönemi'nden gelen bir arka yüz tasvirinde Sagalassos kent Tanrıçası önünde yer alan ve ΛΑΚΕΔΑΙΜΩΝ lejanti ile vurgulanan Heros Lakedaimon'u çelenklerken betimlenmiştir (SNG v. Aul. 12, 5168). Lakedaimon ikonografisi aynı zamanda savaş tanrısı Ares'e çok benzemektedir. Ares tanımlaması için bk. Franke & Nollé 1997, 194 no. 1922.

¹³⁶ Nollé 1990, 261, Abb. 21 no. 110; Franke & Nollé 1997, 194 no. 1922-1923.

¹³⁷ Sagalassos Mısır ile olan bağlantısını Pamphylia'nın iki önemli liman kenti Attaleia ve Side üzerinden yürütmekteydi (Talloe 2001, 313).

¹³⁸ Köse 2005, 4.

¹³⁹ Sagalassos yazıtlarda kendini Pisidia'nın parlak ve birinci kenti olarak adlandırmaktadır (Aulock 1979, 43; Brandt 2001, 1230.).

¹⁴⁰ Side de yazıtlarda kendini Pamphylia'nın birinci kenti olarak adlandırmaktadır (Nollé 2001, no. 180, 191). Bu durum aynı zamanda sikkeler üzerinde de çok sık tematize edilmiştir (Nollé 1990, 259-260).

tip Roma İmparatorluk Dönemi Side sikkeleri üzerinde zengin bir ikonografik çeşitlik içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Sikkeler aracılığı ile yapılan zengin tematik Apollon Sidetes'in gerek kent *pantheon*undaki önemini gerekse kent tasvirinde oynadığı rolü göstermesi açısından önemlidir. Tipin Side'ye komşu kentlerin sikkeleri üzerinde sıklıkla tasvir edilmesi, özellikle Güney Pisidia Bölgesi kentlerinden Pednelissos ve Melli yerleşmelerinde karşımıza çıkması Apollon Sidetes kültürünün Side'yi aşan bölgeler üstü karakterine güçlü delil oluşturmaktadır.

Apollon Sidetes kentin baş tanrısı Athena ile birlikte Side'nin önde gelen tanrısıydı. Apollon'u Athena ile sikkeler üzerinde karşılıklı el sıkışırken gösteren ikonografiler bunun apaçık göstergesidir. Kentin arması olarak kabul edilen ve Athena için kutsal olan narın aynı zamanda Apollon Sidetes için kutsal olduğunu sikke tasvirlerinden görmekteyiz. Bu da Apollon Sidetes'in kentle bütünleşen bir tanrı olduğunu ortaya koymaktadır. İlk olarak Nero darplarında karşımıza çıkan Sidetes tipi kent darplarının son bulduğu Aurelianus dönemine kadar sikkeler üzerinde korunmuştur. Side sikkeleri üzerinde bu kadar uzun süre korunan başka bir Apollon tipi bilinmemektedir.

Sikkeler üzerindeki her bir Apollon Sidetes ikonografisi kent için büyük anlamlar ihtiva etmektedir. Apollon Sidetes birçok ikonografide Side'nin temsili tanrısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilhassa *homonioia* darplarında Apollon Sidetes, Athena ile birlikte Side'nin temsili tanrısı konumundadır. Agonistik temsiller ise agonların kentin Side'de Apollon Sidetes'in agonistik yönüne işaret etmektedir. Zira Roma İmparatorluk Dönemi'nde Apollon onuruna kentte çok sayıda agon düzenlenmiştir. İkonografiler ayrıca Apollon Sidetes'in kentteki kutsal alanının bir imparator kültü alanı, *neokoros*, olduğunu belgelemektedir. Tanrıyı tapınak içerisinde veya tapınağın önünde sunu yaparken gösteren ikonografiler tanrının kutsal alanına ve kültürünün kentteki önemine dikkati çekmektedir. Aynı şekilde tanrıyı kent kapısı içerisinde gösteren ikonografi ise Apollon Sidetes'in kentin koruyucusu olduğunu, bir anlamda kentin varlığını sembolize ettiğinin bir göstergesidir.

Figürler Listesi*

- Öy.: AVT KAI ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙ [HNOCCE]B, E;
Gallienus'un defne çelenkli, drapeli büstü sağa;
altında kanatları açık, sağa doğru uçan kartal.
Ay.: ΑΠΟΛΛΩΝΟ•C CΙΔΗΤΟΒ ΝΕΩΚΟ
ΡΩΝ; Apollon Sidetes, ayakta, sola dönük;
phiale ve defne dalı tutuyor.
Ref.: *RPC X*, 62506 (unassigned); Nollé 1990,
249 Abb. 8, no. 36; Friedlaender 1883, 3 Taf. I
no. 2; *SNG France III*, 948 (II. Valerianus);
Büyükörük 2018, 304 no. 135.
- Fig. 1. AE (30mm; 12h). MS 253-268.
- Öy.: Athena Arkhegetes.
Ay.: Apollon çıplak, ayakta, sola dönük; omu-
zunda *khlamys*; önünde sunak, arkasında
karga; defne dalı ve yay tutmakta.
Ref.: Classical Numismatic Group, Inc.,
Electronic Auction 330 (09.07.2014), Lot 103;
Atlan 1967, 74 no. 71-74 Lev. IV.
- Fig. 2a. AR *Stater* (21mm; 10,48g; 11h). MÖ 400-380.
- Öy.: Athena Arkhegetes.
Ay.: *Quadratum incisum* içerisinde Apollon
ayakta, sola dönük; önünde sunak, arkasında
karga; defne dalı ve yay tutmakta; alanda Si-
dece yazıt.
Ref.: Dr. Busso Peus Nachfolger, Auction 371
(24.04.2002), Lot. 200; Atlan 1967, 74 Kat.
No. 75 Lev. IV.
- Fig. 2b. AR *Tetrobol* (2,87g; 10h). MÖ 400-380.
- Öy.: Athena Parthenos.
Ay.: Apollon çıplak, ayakta, sola dönük; omu-
zunda *khlamys*; önünde sunak ve arkasında
karga; *phiale* ve defne dalı tutuyor; alanda Si-
dece yazıt.
Ref.: Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG,
Auction 97 (07.03.2005), Lot. 866; Atlan
1967, 84-85 no. 143-148 Lev. VI.
- Fig. 2c. AR *Stater* (10,76g; 10h). MÖ 360-333.
- Öy.: Athena Parthenos.
Ay.: Apollon ayakta, sola dönük; önünde su-
nak; *phiale* ve defne dalı tutuyor; sırtında sa-
daklık; alanda Sidece yazıt.
Ref.: Fritz Rudolf Künker GmbH&Co. KG,
Auction 89 (08.03.2004), Lot 1432; Atlan
1967, 82-83 no. 127-132 Lev. VI; *SNG v. Aul.*
11, 4772.
- Fig. 2d. AR *Stater* (10,52g; 6h). MÖ 360-333.
- Öy.: Nar.
Ay.: Apollon ayakta, sola dönük; defne dalı ve
phiale tutuyor.
Ref.: Atlan 1967, Lev. VII. G.
- Fig. 3. Æ. MÖ II. / I.yy.
- Öy.: ΔΟΜΙΤΙΑΝΟC ΚΑΙCΑΡ (ΓΕΡΜΑΝΙ
ΚΟC); Domitianus. Defne çelenkli, drapeli
imparator büstü sağa.
Ay.: CΙΔΗΤΩΝ; Apollon Sidetes ayakta, cep-
heden; *phiale* ve defne dalı tutuyor; solda nar;
sağda ağaç.
Ref.: *RPC II*, 1525; *SNG Pfs.* IV, 630-633;
SNG France III, 790.
- Fig. 4a. Æ (24mm). MS 81-96.
- Öy.: AVT KAI ΠΟΒ ΛΙ ΓΑΛΛΙHNOC CEB,
IA; Gallienus'un defne çelenkli, drapeli büstü
sağa; altında kanatları açık, sağa doğru uçan
kartal.
Ay.: CΙΔΗΤΩΝ ΝΕΩΚΟΡΩΝ; Apollon Si-
detes ayakta, sola dönük; *phiale* ve defne dalı
tutuyor; solunda uzun bir dalı olan nar.
Ref.: VAuctions, Auction 269 (08.09.2011),
Lot. 100; *SNG v. Aul.* 11, 4844.
- Fig. 4b. Æ (30mm; 17,10g). MS 253-268.
- Öy.: A[V]TOKPATΩP KAICA[]INOC CE;
M. Aurelius'un drapeli büstü sağa.
Ay.: CΙΔΗ[TΩΝ]; Apollon Sidetes, ayakta,
ortada, defne dalı tutuyor; sol tarafta zırhlı ve
silahlı L. Verus; sağ tarafta *togalı* ve elinde
phiale ile M. Aurelius.
Ref.: *RPC IV.3*, 5718 (temp.); Nollé 1990, 252
Abb.13 no. 67; Nollé 2003, 484, Abb. 9b.
- Fig. 5a. Æ (34mm; 20,56g). MS 161-180.

* Birinci referanslar figürlerin alındığı kaynağa aittir.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIΓAΛΛIHNOC CEB, E;
Galleinus'un defne çelenkli, zırlı büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩ•N / NEOKOP•ΩN; Apollon Sidetes ayakta, solda, defne dalı tutuyor; karşısında yer alan askeri kıyafetli verilmiş imparator ile el sıkışıyor.

Ref.: RPC X, 62519 (unassigned); Burrell 2004, 182 no. 1 Fig. 143; Hill 1897, 160 no. 111.

Fig. 5b. Æ (32mm; 5h). MS 253-268.

Öy.: IOYA KOP ΠAYAA CEB; Iulia Cornelia Paula'nın (Augusta) drapeli, diademli büstü sola.

Ay.: CI•ΔH•TΩ•N; Apollon Sidetes ayakta, sağda; ortada üzerinde agonistik ödül duran bir masa, masanın altında bir urne kabı, ödül içerisinde iki tane palmye dalı; sol tarafta *globus* üzerinde ödüllü çelenkleyen Nike.

Ref.: RPC VI, 6381; Gaebler 1929, 296 no. 73 Taf. III, 9.

Fig. 6. Æ (33mm; 16,10g). MS 219-220.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIK OYAAEPIANON CEB, IA; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩN N•EΩKOPΩV; Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde sunak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Classical Numismatic Group, Inc. Electronic Auction 220 (14.10.2009), Lot. 280; SNG v. Aul. 11, 4835.

Fig. 7a. Æ (31mm; 17,12g; 12h). MS 253-260.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIK OYAAEPIANON CEB, E; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩN / NEΩKOPΩV; Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde sunak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 55 (02.07.2017), Lot. 529.

7b. Æ (33mm; 18,52g). MS 253-260.

Öy.: AYT K ΛO AYPH OYHPOC CE; L. Verus'un defne çelenkli, drapeli büstü sağa.

Ay.: CI•ΔH•TΩN; Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde üçayak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: RPC IV.3, 10450; Büyükyörük 2018, 293 no. 60; Nollé 1990, 249, Abb. 8, no. 35 (Macrinus).

Fig. 8. Æ (22mm; 7,96g). MS 161-169.

Öy.: ANA ΦAYCTEINA CEB; Annia Aurelia Faustina'nın (Augusta) drapeli büstü sağa.

Ay.: C•IA•HT•Ω•N; Altı sütunlu bir tapınak cephesi, içinde Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: RPC VI, 6384; Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 38 (III. Gordianus); SNG PfpS. IV, 721 (Alexander Severus).

Fig. 9a. Æ (32mm; 15,95g). MS 221-222.

Öy.: AVT KAI ΠOV ΛIΓAΛΛIHNOC [C CE], IA; Gallienus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa; altta kanatları açık sağa doğru uçan kartal.

Ay.: CI•Δ•H•TΩN / NEOKO•PΩV; Altı sütunlu bir tapınak cephesi, içinde Apollon Sidetes ayakta, cepheden; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Leu Numismatik., Web Auction 2, Lot. 452, 03 Aralık 2017; SNG PfpS. IV, 808.

Fig. 9b. Æ (28mm; 10,93g; 6h). MS 253-268.

Öy.: AVT KAI ΠO ΛIK OYAAEPIANON CEB, IB; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔHTΩN / NEOKOP•ΩV; Suriye alınlıklı bir tapınak önünde Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde sunak; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: RPC X, 62492 (unassigned); SNG France III, 874; SNG Österreich II, 1914.

Fig. 9c. Æ (32mm; 12h). MS 253-260.

Öy.: AVT KAI ΠOV ΛI ETNA ΓAΛΛIHN O[C CE], I; Gallienus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CIΔH•[TΩN] / NEOKO•PΩV; Kent kapısı içerisinde Apollon Sidetes ayakta, sola dönük; önünde *vexillum*; *phiale* ve defne dalı tutuyor.

Ref.: Numismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 39 (03.01.2016), Lot. 697; Mansel 1963, 37, Abb. 23; Nollé 1990, 253, Abb.14 no. 76; SNG PfpS. IV, 839.

Fig. 10. Æ (30mm; 20,26g). MS 253-268.

Öy.: AY K Λ CΕΠ CΕΟΥΗΡΟC ΠΕΡΤΙ; S. Severus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗ•ΤΩΝ; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor.

Ref.: Leu Numismatik., Web Auction 1 (25.06.2017), Lot. 776; SNG v. Aul. 11, 4816.

Fig. 11a. Æ (33mm; 17,66g). MS 193-211.

Öy.: ΓΙΟΥΑ ΟΥΗΡΟC ΜΑΞΙΜΟC ΚΑΙ CΑΡ, Ε; M. Thrax'ın (Caes.) drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗ•ΤΩΝ; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor; ortada masa üzerinde agonistik ödül.

Ref.: Nümismatik Naumann (formerly Gitbud & Naumann), Auction 50 (05.02.2017), Lot. 370.

Fig. 11b. Æ (32mm; 20,18g). MS 235-238.

Öy.: ΙΟΥΑ ΚΟΡ ΠΑΥΛΑ CΕΒ; Iulia Cornelia Paula'nın (Augusta) drapeli, diademli büstü sola.

Ay.: CΙΔ•ΗΤ•ΩΝ; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor; ortada sunak.

Ref.: RPC VI, 6390; Nollé 1990, 249 Abb. 8 no. 40 (Orbiana).

Fig. 11c. Æ (31mm; 16,99g). MS 219-220.

Öy.: [...]NOC CΕΒ, ΙΑ; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤΩ•[N N]ΕΩΚΟ•ΡΩV; Apollon Sidetes sağda, ayakta, defne dalı tutuyor; karşısında ayakta, mızrak ve kalkan ile verilmiş Athena ile el sıkışıyor; ortada tapınak modeli.

Ref.: Numismatica Ars Classica NAC AG, Auction 54 (24.03.2010), Lot. 1304; Nollé 1990, 249 Abb. 8, no. 39 (Gallienus).

Fig. 11d. Æ. MS 253-260.

Öy.: ΑΥΤ • ΚΑΙ • Μ • ΑΝΤ • ΓΟΡΔΙΑΝΟC • CΕΒ; III. Gordianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔ•ΗΤΩΝ / ΠΕΡΤ•ΑΙΩΝ / ΟΜΟΝΟΙΑ; Apollon Sidetes ayakta, solda; *phiale* ve defne dalı tutuyor; sağda Artemis, önünde geyik, yay ve ok tutuyor; üstte nar motifi.

Ref.: RPC VII.2, 21140; Karola-Nollé & Nollé 1994, 260, Abb.20 Taf. V; SNG v. Aul. 11, 4831.

Fig. 12a. Æ (37mm; 1,12h). MS 238-244.

Öy.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CΕΒ, ΙΑ; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤ•ΩΝ / ΔΕ•ΛΦΩΝ / ΙΕ•ΡΟC / ΟΜΟΝΟΙΑ; Solda Apollon Sidetes ayakta; defne dalı tutuyor; sağda ayakta duran Apollon *Pythios*'dan agonistik ödül alıyor.

Ref.: RPC X, 62730 (unassigned); Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 118.

Fig. 12b. Æ (37mm; 7h). MS 253-260.

Öy.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙΚ ΟΥΑΛΕΡΙΑΝΟΝ CΕΒ, Ε; I. Valerianus'un drapeli, defne çelenkli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤΩ•N / ΑΛΞΕΑΝΔΡΕΩΝ / ΟΜΟΝΟΙΑ; Sağda Apollon Sidetes, ayakta, defne dalı tutuyor; solda karşısında duran Serapis ile el sıkışıyor.

Ref.: RPC X, 84679 (unassigned); Karola-Nollé & Nollé 1994, 258 Abb. 1 Taf. IV.

Fig. 12c. Æ (32mm; 8h). MS 253-260.

Öy.: ΑΥΤ ΚΑΙ ΠΟ ΛΙ ΓΑΛΛΙΗΝΟC CΕ, Ε; Gallienus'un defne çelenkli, drapeli büstü sağa.

Ay.: CΙΔΗΤΩΝ / CΑΓΑΛΑCCEΩΝ / ΟΜΟΝΟΙΑ; Solda Apollon Sidetes ayakta, defne dalı tutuyor; sağda, mızrak ve kalkan ile verilmiş Lakadeimon ile el sıkışıyor.

Ref.: RPC X, 62726 (unassigned); Nollé 1990, 261 Abb. 21 no. 110.

Fig. 12d. Æ (30mm; 1,2h). MS 253-268

BİBLİYOGRAFYA

- Akar-Tanrıver D. S. 2009, *Apollon Klarios Kültü, Kehanet Pratikleri ve Adaklar*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi. İzmir.
- Alanyalı H. S. 2003, "Dionysos Frizi ve Kaset Kabartmaları Çalışmaları. Side Tiyatrosu ve Çevresinde Kazı, Onarım Ön Çalışmaları (2001)". *KST XXIV/2*, 269-272.
- Alanyalı H. S. 2005, "Apollon Sidetes". Eds. B. Brandt, V. Gassner & S. Ladstätter, *Synergia. Festschrift für F. Krinzinger II*. Wien, 89-92.
- Alanyalı H. S. 2010, "Side Tiyatrosunda Yeni Yapılan Araştırmalar Işığında Scaenae frons Kaset Kabartmaları ve Dionysos Frizi". Eds. Ü. İzmirligil, G. Tanyeli & Z. Ahunbay, *Side'ye Emek Verenler Sempozyumu: 20-22 Nisan 2007 Side, Antalya*. İstanbul, 84-91.
- Alanyalı H. S. 2011, "Side'nin Roma Dönemi Pantheonu". *Anadolu/Anatolia* 37, 75-92.
- Alanyalı H. S. 2016, "Das römische Pantheon von Side in Pamphylien". Eds. F. Blakolmer, M. Seyer & H. D. Szemethy, *Angekommen auf Ithaka: Festgabe für Jurgen Borchhardt zum 80. Geburtstag*. Wien, 147-153.
- Arca E. A., N. Gökalp & N. Tüner Önen 2011, "Pamphyhia Bölgesi'nin Mısır ve Kıbrıs ile olan İlişkileri". *Olba XIX*, 287-312.
- Atlan S. 1967, *Side'nin Milattan önce V ve IV Yüzyıl Sikkeleri Üzerinde Araştırmalar*. Ankara.
- Aulock H. V. 1979, *Münzen und Städte Pisidiens II*. Tübingen.
- Baz F. 2023, *Antikçağ'da Pamphyhia Bölgesi'nin Neokoros Unvanları*. İstanbul.
- Bean G. E. & Mitford T. B. 1970, *Journeys in Rough Cilicia 1964-1968*. Wien.
- Brandt H. 2001, "Sagalassos". *DNP* 10, col. 1230.
- Burkert W. 1977, *Griechische Religion*. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz.
- Burrell B. 2004, *Neokori: Greek Cities and Roman Emperors*. Leiden.
- Büyükyörük F. 2018, "Antalya Müzesi'ndeki Roma İmparatorluk Dönemi Side Sikkeleri". *Cedrus VI*, 273-328.
- Çokbankir N. 2010, *Yazıtlar Işığında Roma İmparatorluk Çağı Küçük Asya Agonları ve Sporcuları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi. Antalya.
- Dağlı-Dinçer, İ. 2020, *Cults and Religious Life of Pamphyhia from the Archaic to the Late Antique Period*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Koç Üniversitesi. İstanbul.
- Deubner L. 1956, *Attische Feste*. Berlin.
- Dönmez-Öztürk F. 2006, *Roma Çağı Küçükasya Kentleri Arasında Homonoia Antlaşmaları*. İstanbul.
- Drexhage H.-J. 1991, "Die Kontakte zwischen Side, Alexandria und Ägypten in der römischen Kaiserzeit (1. - 3. Jh. n. Chr.)". *AMS* 3, 75-90.
- Engelmann H. 1993, "Zum Kaiserkult in Ephesos". *ZPE* 97, 279-289.
- Erhat A. 2001, *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul.
- Franke P. R. & Nollé M. K. 1997, *Die Homonoia-Münzen Kleinasiens und der thrakischen Randgebiete*. Saarbrücken.
- Franke P. R. 1968, *Kleinasien zur Römerzeit: Griechische Leben im Spiegel der Münzen*. München.
- Franke P. R. 1980, "Zu den Homonoia-Münzen Kleinasiens". Ed. E. Olshausen, *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums I*. Bonn, 81-102.
- Friedländer J. 1883, "Die Erwerbungen des königlichen Münzkabinetts im Jahre 1881". *ZfNum* X, 1-8.
- Gaebler H. 1929, "Die Losurne in der Agonistik". *ZfNum* 39, 271-312.
- Heuss A. 1960, *Römische Geschichte*. Braunschweig.
- Hill G. F. 1897, *BMC: Catalogue of the Greek Coins of Lycia, Pamphyhia and Pisidia*. London.
- Höcker C. & Prayon F. 1996, "Altar". *DNP* 1, col. 550-555.
- Hölscher T. 2006, *Klassische Archäologie: Grundwissen*. Stuttgart.

- Imhoof-Blumer F. 1902, *Kleinasiatische Münzen II*. Wien.
- Işın G. 2008, "The Cult of Apollo in Southern Pisidia and Apollo Sideton". *Arkeoloji Dergisi* 12, 107-115.
- Karola M. & Nollé J. 1994, *Götter, Städte, Feste. Kleinasiatische Münzen der römischen Kaiserzeit*, (Ausstellung vom 22. Jul ibis 30. Oktober 1994). München.
- Karola-Nollé M. & Nollé J. 1994, "Vom feinen Spiel städtischer Diplomatie: Zu Zeremoniell und Sinn kaiserzeitlicher Homonoia-Feste". *ZPE* 102, 241-261.
- Kerényi K. 1951, *Die Mythologie der Griechen: Die Götter und Menschheitsgeschichten*. München.
- Kienast D. 1996, *Römische Kaisertabelle: Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*. Darmstadt.
- Klose D. A. O. 1983, "Die griechischen Städte in Thrakien und Ihre Verbindungen zu Kleinasien in der römischen Kaiserzeit, dargestellt an Hand der Münzprägung (Homonoia-Münzen und Münzfunde)". *Pulpudeva* 4, 179-189.
- Klose D. O. A. 2002, "Vota". *DNP* 12/2, col. 343-344.
- Klose D. O. A. 2005, "Festivals and Games in the Cities of the East During The Roman Empire". Ed. C. Howgego, V. Heuchert & A. Burnett, *Coinage and Identity in the Roman Provinces*. Oxford, 125-133.
- Köse V. 2005, *Nekropolen und Grabdenkmäler von Sagalassos in Pisidien in hellenistischer und römischer Zeit*. Turnhout.
- Lambrinudakis W. et al. 1984, "Apollon". *LIMC* II/1-2, 183-327.
- Leschhorn W. 1984, *Gründer der Stadt: Studien zu einem politisch-religiösen Phänomen der griechischen Geschichte*. Stuttgart.
- Lindgren H. C. & Kovacs F. L. 1985, *Ancient Bronze Coins of Asia Minor and the levant from the Lindgren Collection I*. California.
- Mansel A. M. 1956, "Mimarlık Anıtları - Architekturdenkmäler". Ed. A. M. Mansel, G. E. Bean & J. İnan, *Side Agorası ve Civarındaki Binalar, 1948 Yılı Kazılarında Dair Rapor - Die Agora von Side und die benachbarten Bauten, Bericht über die Ausgrabungen im Jahre 1948* (Türkçe - Almanca - İngilizce). Ankara, 1-47.
- Mansel A. M. 1963, *Die Ruinen von Side*. Berlin.
- Mansel A. M. 1965, "Side". *RE Suppl.* X, col. 879-918.
- Mansel A. M. 1978, *Side: 1947-1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları*. Ankara.
- Maß M. 2002, "Tripus". *DNP* 12/1, col.830-832.
- Melas E. 1990, *Delphi: Die Orakelstätte des Apollon*. Köln.
- Merkelbach R. & Stauber J. 2002, *Steinepigramme aus dem griechischen Osten: Die Südküste Kleinasien, Syrien und Palaestina Band 4*. München & Leipzig.
- Muth R. 1998, *Einführung in die griechische und römische Religion*. Darmstadt.
- Nollé J. 1987, "Pamphyliche Studien 6-10". *Chiron* 17, 235-276.
- Nollé J. 1988, "Inschriften, Münzen und Papyri - Dokumente aus dem antiken Side". Eds. P. R. Franke, W. Leschhorn, B. Müller & J. Nollé, *Side: Münzprägung, Inschriften und Geschichte einer antiken Stadt in der Türkei, Beiträge zu einer Ausstellung*. Saarbrücken, 45-68.
- Nollé J. 1990, "Side: zur Geschichte einer kleinasiatischen Stadt in der römischen Kaiserzeit im Spiegel ihrer Münzen". *AW* 21, 244-265.
- Nollé J. 1993a, *Side im Altertum I, Geschichte und Zeugnisse*. Bonn.
- Nollé J. 1993b, "Die feindlichen Schwestern - Betrachtungen zur Rivalität der pamphylichen Städte". Eds. G. Dobesch & G. Rehrenböck, *Hundert Jahre kleinasiatische Kommission der österreichischen Akademie der Wissenschaften. DenkschrWien* 236. *Ergänzungsbande zu den TAM* 14. Wien, 297-317.
- Nollé J. 2001, *Side im Altertum II, Geschichte und Zeugnisse*. Bonn.
- Nollé J. 2003, "Ein ephesischer Kult der <Victoria Romanorum> und das sogenannte Parthermonument". *Chiron* 33, 459-484.
- Parke H. W. 1987, *Athenische Feste*. Trans. G. Hornbostel. Mainz am Rhein.

- Peter, R. 1909, "Silvanus". Ed. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (1909-1915)*, col. 824-877.
- Pick B. 1904, "Die Tempeltragenden Gottheiten und die Darstellung der Neokoros auf den Münzen". *Öjh* VII, 1-41.
- Radke G. 1957, "Propylaios". *RE* XXIII/1, col. 835-836.
- Reisch E. 1905, "Dreifuss". *RE* V, col. 1669-1696.
- Rose H. J. 2003, *Griechische Mythologie*. München.
- RPC I Burnett A., Amandry M. & Ripollés P. P. 1992, *Roman Provincial Coinage I. From the Death of Caesar to the Death of Vitellius (44 BC-AD 69)*. London & Paris.
- RPC II Burnett A., Amandry M. & Carradice I. 1999, *Roman Provincial Coinage II. From Vespasian to Domitian (AD 69-96)*. London & Paris.
- RPC III, Amandry M., Burnett A. & Mairat J. 2015, *Roman Provincial Coinage Vol. III. Nerva, Trajan and Hadrian (AD 96-138)*. London & Paris.
- RPC IV.3 (online), Heuchert V. 2005, *Roman Provincial Coinage Vol. IV.3. The Antonines (AD 138-192): Lycia-Pamphylia to Arabia*. Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=6
- RPC IX, Hostein A. & Mairat J. 2016, *Roman Provincial Coinage Vol. IX. From Traian to Uranius Antoninus (AD 249-254)*. London-Paris.
- RPC VI (online), Calomino D. & Burnett A. 2017, *Roman Provincial Coinage Vol. VI. From Elagabalus to Maximinus Thrax (AD 218-238)*. Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=11
- RPC X (online), Metcalf W. E., *Roman Provincial Coinage Vol. X. From Valerian to Diocletian (AD 253-297)*. Online: https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=17
- Schreiber T. 1884, "Artemis". Ed. W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie (1884-1890)*, col. 558-602.
- Schwendemann K. 1921, "Der Dreifuss". *JDAI* 36, 98-185.
- Simon E. 1969, *Die Götter der Griechen*. München.
- Simon E. 1990, *Die Götter der Römer*. München.
- SNG Cop. 31, Kromann A. 1955, *Sylloge Nummorum Graecorum. The Royal Collection of Coins and Medals. Danish National Museum, Vol. 31 Lycia - Pamphylia*. Kopenhag.
- SNG Finland II, Ashton R. 1999, *Sylloge Nummorum Graecorum. Finland. The Erkki Keckman Collection in the Skopbank, Helsinki, Part II: Asia Minor except Karia*. Ed. R. Ashton. Helsinki.
- SNG France III, Levante E. & Weiss P. 1994, *Sylloge Nummorum Graecorum. France. Cabinet Des Medailles, Vol. III Pamphylie, Pisidie, Lycaonie et Galatie*. Zürich.
- SNG Österreich II, Szaivert W. & Daburon C. 2004, *Sylloge Nummorum Graecorum Österreich. Sammlung Leybold/Oesterreichische Nationalbank, Wien. Kleinasiatische Münzen der Kaiserzeit/Band II: Phrygien - Kommagene, mit Nachträgen, Korrekturen und Indizes zu beiden Bänden*. Wien.
- SNG PfpS. IV, Nollé, J. 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 4. Band, Pamphylien*. Münih.
- SNG PfpS. VI, Ziegler R. 2001, *Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland. Pfälzer Privatsammlungen. 6. Band, Isaurien und Kilikien*. Münih.
- SNG Schweiz II, Kapossy B. 1993, *Münzen der Antike, Katalog der Sammlung Jean-Pierre Righetti im Bernischen Historischen Museum*. Bern & Stuttgart & Viyana.
- SNG Switz. I Suppl., Levante E. 1993, *Sylloge Nummorum Graecorum. Switzerland I. Levante - Cilicia. Supplement I*. Zurich.
- SNG v. Aul. 11, Mørkholm O. 1965, *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 11 Pamphylien*. Berlin.
- SNG v. Aul. 12, von Aulock S. H. 1964, *Sylloge Nummorum Graecorum. Deutschland, Sammlung H. von Aulock, Vol. 12 Pisidien - Lykaonien - Isaurien*. Berlin.

- Sonnabend H. 1999, *Mensch und Landschaft in der Antike*. Stuttgart & Weimar.
- Stoll H. W. 2003, *Handbuch der Religion und Mythologie der Griechen und Römer*. Wiesbaden.
- Stoll R. 2000, *Architektur auf römischen Münzen*. Trier.
- Şahin S. 1999, *Die Inschriften von Perge I*. Bonn.
- Şener H. H. 2022, *Epigrafik, Nümismatik ve Arkeolojik Veriler Işığında Side'de Athena Ve Apollon Kültü*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.
- Talloe P. 2001, "The Egyptian Connectio, The Cult of Nilotic Deities at Sagalassos". *Ancient Society* 31, 289-328.
- Uzunaslan A. 2008, "Side'de Agonistik Festivaller". *Ege Üniversitesi Arkeoloji Dergisi* XI, 117-128.
- Weiss P. 1981, "Ein agonistisches Bema und die isopythischen Spiele von Side". *Chiron* 11, 315-346.
- Wernicke K. 1895, "Apollon". *RE* II/1, col. 1-111.
- Yurtsever A. 2012, *Side'de Romanizasyon Sürecinde Gladyatörler ve Agonlar*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi. Eskişehir.

Elektronik Kaynaklar

- CNG Classical Numismatic Group, Lancaster, PA/London < <https://www.cngcoins.com> >
- Dr. Busso Peus Nachfolger e. K. < <https://www.peus-muenzen.de/> >
- Fritz Rudolf Künker GmbH & Co. KG. < <https://www.kuenker.de/> >
- Leu Numismatik, Winterthur < <https://leunumismatik.com> >
- NN GmbH Numismatic Naumann GmbH, Wien < <http://www.numismatik-naumann.at> >
- Numismatica Ars Classica NAC AG. < <https://www.arsclassicacoins.com/> >
- RPC çevrimiçi < <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/> >
- VAuctions, < <https://www.vauctions.com/> >
- Wildwinds çevrimiçi < <https://www.wildwinds.com/> >